

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

**ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПІДГОТОВКА ДО ДЕРЖАВНОЇ АТЕСТАЦІЇ**

Навчальний посібник

Херсон
ОЛДІ-ПЛЮС
2018

**УДК 340.12(075)
Т 33**

*Рекомендовано до друку
Вченою радою ДЮІ МВС України
(протокол № 6 від 22.12.2017 р.)*

Рецензенти:

Матвєєва Л.Г., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри державно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ;

Жаровська І.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

Зозуля Є.В.

Т 33 Теорія держави і права: підготовка до державної атестації : навчальний посібник / Є.В. Зозуля, І.В. Іванов, А.В. Гончаров; за заг. ред. Є.В. Зозулі. – Донецький юридичний інститут МВС України. – Херсон : Олді-плюс, 2018. – 164 с.

ISBN 978-966-289-228-4

У навчальному посібнику автори розглянули питання щодо підготовки до заліку, екзамену, а також державної атестації з курсу «Теорія держави і права». Структура посібника містить теоретичну та практичну частини. У теоретичній частині розглядаються питання щодо формування, розвитку та функціонування держави і права. Особлива увага приділена виникненню та функціонуванню шкіл права. У практичній частині наведені приклади вирішення завдань пов'язаних з питаннями держави і права.

Посібник розрахований на студентів (слухачів) та курсантів денної та заочної форми навчання.

УДК 340.12(075)

ISBN 978-966-289-228-4

© Зозуля Є.В., Іванов І.В., Гончаров А.В., 2018
© Донецький юридичний інститут МВС України, 2018

ВІД АВТОРІВ

У вищій школі так склалося, що екзамен завжди викликав у студентів (курсантів) особливе хвилювання. Особливо це стосується державної атестації, при підготовці до якого потрібно вивчити та проаналізувати велику кількість навчального матеріалу. При цьому не одне джерело не дає вичерпної інформації.

Даний навчальний посібник покликаний допомогти у вирішенні цієї проблеми. Державна атестація – це певний підсумок навчання студента (курсанта) у вищому навчальному закладі.

Традиційно, досить гостро постає питання про успіхи студентів (курсантів) на державних екзаменах з базових навчальних дисциплін. Саме такою і є теорія держави і права. Теорія держави і права по суті виступає фундаментом для юридичних наук, як теоретичних, так і прикладних. Вона вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових інститутів.

Крім того, по курсу «Теорії держави і права» існує великий об'єм літератури, в якій студентів (курсантів) розібратися складно або не вистачає часу.

Кожен, хто складає державну атестацію, хоче знайти відповіді на велику кількість питань і бажано в одному джерелі.

Даний навчальний посібник є збіркою відповідей на екзаменаційні питання з курсу «Теорія держави і права». При цьому слід зауважити, що надана у посібнику інформація не є вичерпною. Для більш поглибленого вивчення матеріалу автори рекомендують звернути увагу на фундаментальні праці видатних науковців сучасності з зазначених питань.

Мета, поставлена авторами, полягає в створенні лаконічного і простого навчального посібника, який задовольнить вимоги студентів (курсантів) всіх рівнів підготовки.

Автори при складанні навчального посібника використовували раніше накопичений матеріал по курсу «Теорія держави і права» (підручники, навчальні посібники, методичні рекомендації, лекції тощо).

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Тема 1. Поняття, предмет і методи теорії держави і права.....	11
1.1. Предмет науки теорії держави і права. Функції ТДП як науки.....	11
1.2. Класифікація та характеристика методів науки ТДП	12
Тема 2. Походження держави і права	15
2.1. Договірна та патріархальна концепція виникнення держави і права.....	15
2.2. Матеріалістична (марксистська) концепція виникнення держави і права.....	17
2.3. Теологічна та органічна теорія виникнення держави і права.....	18
2.4. Соціальна структура та влада у первісному суспільстві.....	19
2.5. Характеристика соціальних норм первісного суспільства	20
2.6. Характеристика історичних типів права	21
Тема 3. Сутність і типологія держав	23
3.1. Поняття та ознаки держави. Ознаки, які відрізняють первісне суспільство від держави.....	23
3.2. Формаційний підхід до типології держав. Характеристика історичних типів держав	25

Тема 4. Форма держави	27
4.1. Поняття форми держави та її елементи.....	27
4.2. Поняття та види монархій як форми правління	27
4.3. Характеристика конституційної (обмеженої) монархії як форми правління	29
4.4. Поняття та види республік як форм правління.....	30
4.5. Поняття та ознаки конфедерації.....	31
4.6. Поняття, ознаки та види антидемократичного політичного режиму, як одного з елементів форми держави	32
4.7. Поняття, ознаки та види демократичного політичного режиму, як одного з елементів форми держави	33
4.8. Поняття, ознаки та види унітарної форми територіального устрою.....	34
4.9. Поняття, ознаки та види федеративної форми територіального устрою.....	35
4.10. Форма держави сучасної України	36
Тема 5. Механізм та функції держави	37
5.1. Органи законодавчої влади: поняття, завдання, компетенція та функції	37
5.2. Поняття державного службовця та посадової особи	39
5.3. Поняття та система функцій держави.....	39
5.4. Поняття, види та функції органів виконавчої влади...	41
5.5. Поняття, ознаки та класифікація органів держави.....	43
5.6. Специфіка внутрішніх функцій соціально-орієнтованої держави	45

5.7. Теорія розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову	46
5.8. Характеристика внутрішніх функцій держави	48
5.9. Характеристика зовнішніх функцій держави	49
Тема 6. Політична система суспільства	50
6.1. Органи держави в політичній системі суспільства	50
6.2. Поняття та характеристика основних елементів політичної системи	52
Тема 7. Правова держава, громадянське суспільство, громадянин	53
7.1. Взаємовідносини правової держави та громадянського суспільства	53
7.2. Втілення принципів правової держави в Конституції України	55
7.3. Зміст принципу верховенства права в контексті теорії правової держави	58
7.4. Поняття та ознаки правової держави	59
7.5. Принципи правової держави	60
7.6. Функції громадянського суспільства у політичній системі	62
Тема 8. Поняття права. Право в системі соціальних норм	65
8.1. Поняття та види соціальних норм	65
8.2. Принципи права та їх значення для юридичної практики	67
Тема 9. Норми права	69
9.1. Специфіка структури норм права в різних галузях права	69

9.2. Структура норми права	70
9.3. Характеристика видів норм права.....	71
Тема 10. Правотворчість. Джерела права	73
10.1. Поняття джерела права. Характеристика видів джерел права.....	73
10.2. Поняття правотворчості, її види та функції.....	76
10.3. Правовий прецедент як джерело права	78
10.4. Принципи та стадії правотворчості	80
10.5. Система джерел права сучасної України	81
10.6. Судовий прецедент як джерело права. Переваги та недоліки прецедентного права.....	83
Тема 11. Нормативно-правовий акт: поняття, ознаки та види	84
11.1. Види нормативно-правових актів	84
11.2. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та по колу осіб	85
11.3. Поняття, ознаки та види нормативно-правових актів	88
11.4. Прогалини в праві та способи їх подолання	90
Тема 12. Система права та законодавства	92
12.1. Поняття системи права. Характеристика елементів системи права	92
12.2. Поняття та види галузей права. Внутрішня будова галузі права	94
12.3. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів	97
12.4. Публічне та приватне право.....	98

12.5. Характеристика системи законодавства сучасної України	100
Тема 13. Правові відносини. Юридичні факти	101
13.1. Види суб'єктів правових відносин та їх правовий статус	101
13.2. Поняття та види юридичних фактів.....	103
13.3. Поняття юридичних фактів та їх класифікація	105
13.4. Поняття, ознаки та види правових відносин.....	106
13.5. Структура правових відносин	107
13.6. Характеристика видів суб'єктів правових відносин	109
Тема 14. Реалізація та застосування права.	
Тлумачення норм права	110
14.1. Граматичний спосіб тлумачення норм права	110
14.2. Поняття тлумачення норм права та його значення для юридичної практики	111
14.3. Поняття, ознаки та стадії правозастосовчої діяльності. Поняття та види правозастосовчих актів	112
14.4. Форма реалізації норм права: поняття та види.....	115
14.5. Характеристика видів тлумачення норм права за обсягом тлумачення та за суб'єктами тлумачення.....	116
14.6. Характеристика способів тлумачення норм права (граматичний та логічний)	118

14.7. Характеристика способів тлумачення норм права (граматичний, системний, логічний, історико-політичний)	119
Тема 15. Школи права	120
15.1. Основні положення матеріалістичної (марксистської) теорії права	120
15.2. Основні положення теологічної теорії права (А. Аврелій, Ф. Аквінський)	121
15.3. Основні положення теорії природного права	121
15.4. Основні положення теорії юридичного позитивізму (І. Бентам, Дж. Остін, Г. Кельзен, Г. Вільямс)	122
15.5. Соціальне призначення та сутність держави в контексті ідеалістичних теорій І. Канта, Г. Гегеля, Р. Штамлера	124
15.6. Соціальне призначення та сутність держави в контексті матеріалістичної (марксистської) теорії.....	127
Тема 16. Механізм правового регулювання. Законність	128
16.1. Поняття та види методів правового регулювання.....	128
16.2. Структура механізму правового регулювання. Методи правового регулювання	129
Тема 17. Правопорушення та юридична відповідальність.....	131
17.1. Підстави та принципи юридичної відповідальності.....	131
17.2. Поняття юридичної відповідальності: принципи та підстави.....	134

17.3. Поняття, ознаки та види правопорушення.....	135
17.4. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності	137
17.5. Склад правопорушення	138
Тема 18. Правові системи сучасності	139
18.1. Характеристика правової системи: поняття та структура.....	139
18.2. Характеристика романо-германської правової системи	141
18.3. Характеристика англосаксонської правової системи	142
18.4. Характеристика мусульманської правової системи	144
18.5. Правова система сучасної України	145
ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА	148
ЛІТЕРАТУРА ЗА ТЕМАМИ.....	155
ДОДАТКИ	158

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

Тема 1. Поняття, предмет і методи теорії держави і права

1.1. Предмет науки теорії держави і права. Функції ТДП як науки

Предметом теорії держави і права є загальні закономірності зародження, виникнення, функціонування та вдосконалення держави і права.

Функції ТДП – це напрямки науково-пізнавального і навчального призначення, що характеризують її сутність, зміст, соціальне призначення, завдання і мету в системі юридичних наук:

1) політична функція виражається у впливі на формування політичного курсу держави, політичної системи суспільства та у забезпеченні їх науковості;

2) ідеологічна функція полягає у напрямах світоглядного призначення науки, у діалектико-матеріалістичному тлумаченні державно-правових явищ;

3) методологічна функція є напрямом дослідження і вивчення державно-правових явищ і базується на тому загальному положенні, що метод – це теорія, яка звернена до практики дослідження;

4) інтерпретаційна функція є напрямом пізнання державно-правової дійсності шляхом з'ясування їх змісту для себе і роз'яснення для інших;

5) евристична – напрямом відкриття нових закономірностей, що виникають в процесі розвитку предмета дослідження, наприклад, держави і права;

6) прогностична – визначає тенденції розвитку явищ, які вивчаються у відповідності з об'єктивними законами їх розвитку;

7) онтологічна функція – це напрямок пізнання державно-правових явищ, їх окремих інститутів, установ такими як вони є;

8) системоутворююча функція – напрям, що підкреслює важливість ролі і значення теорії держави і права в системі юридичних наук, характеризує побудову теорії держави і прав як певної системи знань;

9) практично-організаторська функція – це напрям пізнання, що орієнтує правоохоронні органи і інших суб'єктів юридичної діяльності про сучасні теоретичні знання в сфері правознавства і має безпосередній вихід на практику;

10) інформаційна функція – напрям пізнання, що інформує суб'єктів інформаційних відносин про явища державно-правової дійсності в певній країні і у світі;

11) комунікативна функція – напрям дослідження і вивчення, що вирішує питання передачі нових знань із сфери загальнотеоретичних наук юридичним і навпаки та ін.

1.2. Класифікація та характеристика методів науки ТДП

Методи юридичного пізнання являють собою дуже складну систему. Питання їхньої класифікації належать до найскладніших у державно-правовій теорії і є дискусійними. В підручниках з теорії держави і права можна знайти різні погляди на класифікацію методів наукового дослідження. Згідно із запропонованою класифікацією методи теорії держави і права можна поділити на: загальнонаукові, часткові, спеціальні.

У сучасній науці *загальнонауковим методом* пізнання визнається діалектичний метод, який є філософською основою теорії держави і права. Основою матеріалістичної діалектики є визнання первинності матеріального базису суспільного життя (економіки) відносно надбудови – політики, права, культури. Ідеалістична діалектика – це діалектика річних ідей, їх розвиток.

Часткові методи наукового пізнання, що застосовуються всіма науками, включаючи теорію держави і права, конкретизують загальний метод пізнання, співвідносяться з ним як ціле й частка. До них належать: системно-структурний, функціональний, кількісного і якісного аналізу, порівняльний, моделювання, експериментальний.

Системно-структурний метод. Будь-яка система являє собою цілісну, упорядковану множину елементів, взаємодія яких породжує нові, не притаманні кожному з них окремо якості. Держава і право є складними системними утвореннями, отже, необхідність застосування цього методу в теорії держави і права продиктована саме системним характером цих явищ. Основними елементами держави є органи державної влади, а права – правові норми.

Системний і структурний методи нерозривно пов'язані між собою. Застосування системного методу надає можливість досліджувати державу і право як складні системні утворення, комплексно підійти до розгляду їх основних складових, які нерозривно пов'язані між собою. Застосування структурного методу надає можливість виявити стійкі взаємозв'язки між складовими певної системи (держави, права, механізму правового регулювання) та зовнішніми явищами і процесами (наприклад, економічними, соціальними, психологічними, культурними та іншими факторами).

Функціональний метод дозволяє проаналізувати соціальне призначення держави і права, зміст їхніх функцій, сприяє глибшому опануванню сутності, пошуку шляхів удосконалення і підвищення їх ефективності, допомагає зрозуміти їх місце в суспільстві. Необхідність використання цього методу пов'язана з функціональним характером держави, права, їх елементів, впливом на суспільні відносини з метою їх упорядкування, стабілізації.

Метод кількісного і якісного аналізу є одним з найпоширеніших у теорії держави і права. Кількісний аналіз необхідний, оскільки будь-яке державно-правове явище має свою кількісну і якісну визначеність, врахування якої обов'язкове для об'єктивного пізнання. Кількісний і якісний аналіз правових явищ доповнюють один одного.

Якісний аналіз сприяє проникненню в саму суть державно-правових явищ, а кількісний дозволяє її конкретизувати.

Порівняльний метод відіграє надзвичайно важливу роль у системі методів юридичної науки і практики, завдяки йому встановлюється тотожність або відмінність об'єктів, що порівнюються. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їх історичну послідовність, взаємозв'язки. Порівняння може здійснюватись шляхом зіставлення (пошук подібних рис) або протиставлення (пошук відмінностей).

Метод моделювання – це метод дослідження об'єктів на їх моделях; побудова і вивчення моделей предметів і явищ, що реально існують для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації управління ними.

З методом моделювання тісно пов'язаний експериментальний метод, який передбачає дослідження явищ дійсності в контрольованих і керованих умовах. Експеримент здійснюється на основі теорії, яка визначає постановку завдань та інтерпретацію його результатів. Експеримент як одна з форм практики виконує функцію критерію істинності теорії. Соціальні експерименти мають на меті пошуки оптимізації управління суспільством.

Спеціальні методи розроблені певними суспільними і технічними науками і використовуються теорією держави і права. До спеціальних методів відносяться: психологічний метод, конкретно-соціологічний та статистичний метод.

Психологічний метод дає можливість вивчати правову свідомість (суб'єктивне ставлення людей до права і державно-правових явищ) та її роль у правовому вихованні населення з метою формування у людей позитивного свідомого ставлення до правового регулювання.

Конкретно-соціологічний метод застосовується в теорії держави і права з метою вивчення різних правових і державно-правових інститутів, результативності рішень, що ними ухвалюються, а також ефективності правового регулювання. Вчені, які користуються цим методом, застосовують ряд прийомів, таких, як спостереження,

анкетування, інтерв'ювання, що сприяє наближенню теорії до реального життя суспільства.

Статистичний метод полягає в дослідженні кількісних змін у державно-правовому житті та в обробці результатів відповідних спостережень для наукових і практичних цілей. Особливістю цього методу є масовість статистичних спостережень.

Тема 2. Походження держави і права

2.1. Договірна та патріархальна концепція виникнення держави і права

Договірна (природно-правова) теорія (Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Яков Козельский, Олександр Радищев, Імануїл Кант). Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку.

В основу теорії природного права покладено тезу про те, що державі передував природний стан людей. Він уявлявся авторам теорії неоднозначним. Гоббс вважав, що в природному стані відбувається «війна всіх проти всіх». Руссо, навпаки, малював райдужну картину свободи і рівності. Проте усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності і прагнення людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім одержати їх з його рук (один варіант трактування походження держави), або домовляються про збереження своїх природних прав

(інший варіант). У будь-якому разі передбачається забезпечення прав і свобод людини в рамках держави.

Зрозуміло, об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором, їх значно більше. Водночас договір відіграє істотну роль у створенні ряду держав, практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту.

Патріархальна теорія (Аристотель, Роберт Філмер, Микола Костянтинович Михайловський, Михайло Миколайович Покровський).

Відповідно до цієї теорії держава походить від патріархальної сім'ї, внаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (держава). Аристотель називав людину політичною твариною, яка вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сімей. Розвиток цих сімей у результаті розмноження призводить до створення селищ, їх об'єднання утворюють державу.

Держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є «батьківською» за характером. Держава – це найвища форма політичного спілкування людей. Патріархальна теорія була спрямована на обґрунтування необмеженої влади царя, але витік її вона вбачала в тих формах сім'ї, де існувала необмежена влада глави сім'ї, патріарха.

2.2. Матеріалістична (марксистська) концепція виникнення держави і права

Матеріалістична (марксистська) теорія (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ілліч Ленін). Теорія базується на вченні про суспільно-економічну формацію, засновану на конкретному способі виробництва і відповідних формах власності. Саме економічні чинники (суспільний поділ праці, приватна власність, розкол суспільства на класи) сприяли розкладу первіснообщинного ладу і виникненню держави. Тим самим обґрунтовувалася ідея про класову природу держави, боротьбу класів між собою як основну причину її виникнення, рушійну силу її існування. Держава виникла із необхідності стримувати пригнічений клас; вона зробилася знаряддям економічного панівного класу, який за допомогою держави став ще й політично домінуючим у суспільстві. Класова теорія, безумовно, перебільшувала значення економічних чинників, але давала обґрунтоване з позицій діалектико-матеріалістичного світогляду бачення закономірностей розвитку людського суспільства.

Марксистська теорія спирається на історико-матеріалістичне вчення про суспільство і суспільний розвиток. Генезис права пов'язується із класовою боротьбою. Клас, що панує у суспільстві, змінює звичаї на свою користь, пристосовує їх до власних потреб, а в разі необхідності цілеспрямовано створює нові закони, в яких виражається його воля. Право є знаряддям створення жорстких рамок діяльності для пригніченого класу. Як і інші форми свідомості, воно виникає і розвивається відповідно до змін в економічній структурі суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ детермінує загальний характер політичного, правового, соціального, духовного життя людини.

2.3. Теологічна та органічна теорія виникнення держави і права

Теологічна теорія (Фома Аквінський) будується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви – над державою. Кожній людині наказується скоритися перед волею Бога, який встановив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

У теологічній теорії важко знайти елементи, прийнятні для сучасного світського трактування походження держави, її раціональним зерном можна вважати ідею про укріплення порядку як загального блага в державі. Правда, такий порядок, відповідно до цієї теорії, створюється за допомогою божественної сили, що виключає активність людини.

Органічна теорія (Герберт Спенсер) ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідну подібність людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. Г. Спенсер у ХІХ ст. розвив цю думку, заявивши, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин.

Відповідно до його теорії держава, як й усяке живе тіло, ґрунтується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави.

Усе це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Таке уявлення про державу здається, на перший погляд, наївним і ненауковим, проте й тут є раціональне зерно. Воно виявляється у визнанні зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розумінні того, що людина стає істотою суспільною, будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім – членом суспільства, а потім – громадянином держави.

2.4. Соціальна структура та влада у первісному суспільстві

Соціальна структура:

Родова громада – основна соціальна структурна одиниця первісного суспільства. Основні завдання цього об'єднання:

- а) підвищення рівня безпеки;
- б) підвищення рівня гарантованості успіху при нападі з боку інших племен.

Структура первісного суспільства:

- а) родова громада;
- б) плем'я;
- в) союзи племен.

Органи влади:

- 1. У родовій громаді:
 - а) загальні збори;
 - б) старійшина.
- 2. У племені:
 - а) рада старійшин;
 - б) вождь.
- 3. У союзі племен:
 - а) рада вождів племен;
 - б) вождь (або два вожді, один із яких – військовий вождь) союзу племен.

Влада в первісному суспільстві:

- 1) базувалася на родових відносинах;
- 2) була безпосередньо суспільною (не існувало спеціального апарату управління примусу);
- 3) мала такі якості, як єдність, взаємодопомога, співробітництво;
- 4) влада виконувалася рядовими і виборними членами роду добровільно, без спеціального апарату управління;
- 5) для регулювання відносин застосовувалися соціальні норми;
- 6) суспільні відносини первісного суспільства регулювалися нормами первісної моралі, звичаями і традиціями, релігійними нормами та усілякими заборонами;
- 7) первісні люди виконували соціальні норми добровільно, без спеціального примусу, що притаманний державі.

2.5. Характеристика соціальних норм первісного суспільства

Особливістю соціальних норм первісного суспільства було те, що вони, по суті справи, входили в саму життєдіяльність людей, висловлюючи та забезпечуючи соціально-економічну єдність роду, племені. Це було пов'язано з недосконалістю знарядь праці, його низькою продуктивністю. Звідси виникала необхідність у спільному проживанні, в суспільній власності на засоби виробництва і в розподілі продуктів на основі рівності.

Подібні обставини надавали суттєвий вплив на природу влади і норми первісного суспільства.

Соціальні норми первісного суспільства забезпечували існування, що присвоює економіки і продовження роду, регулювали певні способи добування їжі і зберігали шлюбно-сімейні відносини. Ці норми іменуються мононормами, оскільки вони за великим рахунком висловлювали головний інтерес людей того суспільства – вижити. Цей інтерес збирав сили в суспільстві, для того щоб протистояти стихії, різним небезпекам.

Мононорми виступали і нормами організації соціального життя, і нормами первісної моралі, і ритуалами тощо. Так, природний поділ функцій у трудовому процесі між чоловіком і жінкою, дорослим і дитиною розглядався одночасно і як виробничий звичай, і як вимога моральності, і як веління первісної релігії.

Соціальні норми, що існували у первісному суспільстві:

1) регулювали відносини між людьми, що стало відрізняти їх від норм несоціальних – технічних, фізіологічних та інших, які регулювали і регулюють відносини людини до природних, матеріальних об'єктів, знаряддям праці та ін.

2) реалізувалися головним чином у вигляді звичаїв (тобто історично сформованих правил поведінки, що ввійшли в звичку в результаті багаторазового застосування протягом тривалого часу);

3) існували в поведінці й у свідомості людей, не маючи, як правило, письмової форми вираження;

4) забезпечувалися в основному силою звички, а також відповідними заходами переконання (навіювання) і примусу (вигнання з роду);

5) мали у якості ведучого способу регулювання заборону (систему табу), як самий простий і елементарний прийом впливу, права та обов'язки як такі відсутні;

6) були продиктовані природною основою привласнюючого суспільства, в якому і людина була частиною природи;

7) виражали інтереси всіх членів роду і племені.

2.6. Характеристика історичних типів права

Право являє собою надзвичайно складне соціальне явище, оскільки воно відображає економічні, політичні і соціальні відносини, що за своєю сутністю є ще складнішими. Вчені намагалися зрозуміти сутність та природу права на протязі всієї історії розвитку юридичної науки.

В історичному розвитку виділились такі типи права, як **рабовласницьке, феодальне, буржуазне, соціалістичне**, що були зумовлені відповідним типом держави і способом виробництва. Генезис правових норм необхідно шукати в об'єктивних умовах життя класового суспільства, в історичних, економічних, соціальних та інших особливостях конкретного суспільного ладу.

Найголовніші риси держави і права різних соціально-економічних формацій.

Кожній класовій суспільно-економічній формації відповідає певний історичний тип держави.

Першою в історії була **рабовласницька** держава, яка являла собою диктатуру класу рабовласників. Право за своїм змістом мало суто рабовласницький характер: раби не були суб'єктами права і прирівнювалися до неживих предметів. Водночас до скарбниці світової правової культури увійшли демократичні норми державного права Греції, класичне приватне (майнове) право Риму тощо.

Феодальна держава виникла у зв'язку із зародженням феодальних виробничих відносин. Феодальне право – жорстке, відверто класове, неузгоджене і розпорошене. Значний вплив тут мали релігійно-правові норми.

Буржуазна держава та буржуазне право виникли внаслідок буржуазних революцій, спрямованих проти феодально-абсолютистської монархії та феодальних відносин. Для них характерні такі риси:

- формальне закріплення рівноправ'я, законності, непорушності прав людини, свободи приватної власності і договорів, невтручання держави в суспільне життя;
- цензовий характер, тобто відсторонення за допомогою майнових та інших цензів більшості населення від участі у формуванні органів влади;
- зосередження основних зусиль держави в основному на політичних функціях.

Соціалістична держава розглядалася як організація політичної влади трудящих на чолі з робітничим класом, як диктатура пролетаріату.

Соціалістичне право розглядається як реалізація марксистсько-ленінської доктрини. У своїх роботах радянські автори постійно посилалися на основоположників марксизму-ленінізму, праці і мови радянських керівників, програму і рішення комуністичної партії.

Тема 3. Сутність і типологія держав

3.1. Поняття та ознаки держави.

Ознаки, які відрізняють первісне суспільство від держави

Держава – це суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спіранням, у разі потреби, на легальний примус. Держава має ряд ознак, що властиві їй як особливій організації політичної влади.

Загальні ознаки держави.

Держава – єдина політична організація, яка:

1) охоплює усе населення країни в просторових межах. Територія – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави вона лише створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; б) право на заступництво і захист держави;

2) має спеціальний апарат управління – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;

3) має у своєму розпорядженні апарат легального примусу: збройні сили, установи і заклади примусового характеру (армія, поліція, тюремні і виправно-трудова установи);

4) в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми, забезпечує їх реалізацію, тобто держава організує громадське життя на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові і суспільні інтереси. Вона забезпечує і захищає права своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;

5) має єдину грошову систему;

6) має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю;

7) має суверенітет;

8) має формальні реквізити – офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Ознаки, які відрізняють первісне суспільство від держави:

1) у первісному суспільстві первісна влада виражає і захищає інтереси всіх членів суспільства; у державі – інтереси насамперед керівного (панівного) класу, його частини або іншої соціальної групи;

2) у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються за соціальним статусом, професійно від інших членів суспільства; у державі носії влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, «загони»;

3) у первісному суспільстві населення не оподатковується; а у соціально неоднорідному (зокрема класовому) суспільстві для утримання державної влади встановлюються податки;

4) у первісному суспільстві органи влади не поділяються за окремими функціями на певні види, а у державі функції влади

розподіляються між окремими органами, виникає специфічна структура влади;

5) у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій території вони б не перебували; а в державі влада поширюється на всіх людей, що перебувають на певній, належній їй території;

У державі складається система особливих загальнообов'язкових правил поведінки – юридичних норм, яких не знало первісне суспільство. Поняття про такі норми стало позначатися з певних причин словом (терміном) «право».

3.2. Формацийний підхід до типології держав. Характеристика історичних типів держав

Відповідно до марксистських положень про формацийний підхід класова сутність держави, як й інших соціальних інститутів, у кінцевому підсумку визначається економічним фактором, станом виробничих відносин, способом виробництва, а сама держава є лише надбудовою над економічним базисом. Інакше кажучи, за формою і змістом держава обумовлена економічним ладом суспільства.

Саме такий підхід до класифікації держави застосовувався в нашій науці, причому в його основі лежало поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражають її класову сутність і призначення у суспільстві. Виділення суспільно-економічних формацій базується насамперед на способі виробництва і формі власності на засоби виробництва.

Згідно з марксистською формацийною теорією типологія держави своєю підставою має суспільно-економічні формації. В історії людства виділялося **п'ять формацій**:

- первіснообщинна;
- рабовласницька;

- феодальна;
- буржуазна;
- комуністична (соціалістична формація розглядалась як перехідна до комуністичної).

Відзначимо, що із кожною, крім першої та останньої, пов'язувався певний тип держави, була сформульована основна теза про те, що історія знає чотири історичних типи держави: рабовласницький, феодальний, буржуазний і соціалістичний.

З погляду формаційної теорії **рабовласницька держава** – це перший історичний тип держави, що виник у результаті розкладу первіснообщинного ладу і являв собою політичну організацію класу рабовласників. Держава необхідна рабовласникам для утримання в покорі рабів, їх експлуатації та придушення їх опору. Формаційна теорія відносить до рабовласницького типу держав, крім античних – Афінівської і Римської, – численні держави Давнього Сходу: Єгипет, Вавилонську державу, Ассирію, Хетське царство, Індію і Китай та ін.

Відповідно до формаційного підходу **феодальна держава** є другим історичним типом держави. Феодальна держава розглядається як знаряддя організованого насильства над кріпосними селянами, орган диктатури феодалів.

Буржуазна держава – третій історичний тип держави, запропонований формаційною типологією. Згідно з цією теорією капіталістична держава забезпечує умови буржуазної експлуатації, в її основі – приватна власність на засоби виробництва. Вона являє собою диктатуру буржуазії, спрямовану на те, щоб тримати в підпорядкуванні робітничий клас.

Нарешті, ще один історичний тип держави, що відокремлюється в рамках формаційної теорії, – **соціалістична держава**. Вважалося, що вона являє собою вищий і останній історичний тип держави. Соціалістична держава розглядалася як організація політичної влади трудящих на чолі з робітничим класом, як диктатура пролетаріату.

Тема 4. Форма держави

4.1. Поняття форми держави та її елементи

Форма держави – порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні.

Елементи форми держави:

1) *форма державного правління* – це елемент форми держави, що характеризує структурну організацію влади, стійкий порядок формування вищих органів державної влади та їх компетенцію, взаємодію між ними (монархія, республіка);

2) *форма державного устрою* – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню будову держави, територіальну організацію влади та спосіб (порядок) розподілу території держави на адміністративно-територіальні одиниці, взаємодією між ними у межах держави (унітарна держава, федерація, конфедерація);

3) *форма політичного режиму* – це елемент форми держави, який характеризується як сукупність певних способів здійснення державної влади (демократичний, антидемократичний).

Всі елементи форми держави пов'язані між собою: будь-яка зміна державного режиму призводить до зміни форми держави і, навпаки, зміна форми державного устрою та правління держави спричиняє зміни політичного режиму.

4.2. Поняття та види монархій як форми правління

Монархія – це форма державного правління, при якій державна влада зосереджена цілком або частково в руках однієї особи (монарха), передається в спадщину, не залежить від населення (як правило, не затверджується ним).

У науці розрізняють наступні види монархій:

- необмежена монархія;
- обмежена монархія.

Необмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха не обмежується іншими органами. Монарх володіє усією повнотою вищої державної влади. Різновиди необмеженої монархії: деспотична та абсолютна монархія.

Деспотична монархія характеризується тим, що влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат, монарх обожнюється, наділяється особливими надлюдськими якостями.

Абсолютна монархія характеризується тим, що в руках монарха концентрується вся повнота державної влади. Він сам видає закони, може безпосередньо керувати адміністративною діяльністю або призначати для цього уряд, вершити вищий суд. Ніяких обмежень його влади немає, принаймні юридично, хоча політичні, морально-етичні, релігійні і інші чинники можуть бути присутні.

Обмежена монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена повноваженнями інших державних органів, коли в державі відсутня писана конституція як окремий акт, або конституцією за наявності писаної конституції. До обмежених монархій належать: станово-представницька, дуалістична, конституційна та парламентська монархія.

Станово-представницька монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена станово-представницькими органами.

Дуалістична монархія – це форма правління, при якій влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту. За монархом залишається виконавча влада і низка інших повноважень.

У *конституційних монархіях* влада монарха обмежена конституцією, а в *парламентських* при відсутності конституції – повноваженнями парламенту. Монарх є главою держави і здійснює виключно представницькі функції.

4.3. Характеристика конституційної (обмеженої) монархії як форми правління

Форма правління – порядок утворення і організації вищих органів влади в державі.

Існують дві основні форми державного правління – монархічна й республіканська.

Монархія (від грец. monarchia – єдиновладдя) – це форма державного правління, при якій державна влада зосереджена цілком або частково в руках однієї особи (монарха), передається в спадщину, не залежить від населення (як правило, не затверджується ним).

Монархії поділяють на абсолютні, конституційні та теократичні.

Абсолютна монархія – форма правління, за якою керівник держави (монарх) – головне джерело законодавчої і виконавчої влади (здійснюється залежним від нього апаратом). Він встановлює податки і розпоряджається державними фінансами (Саудівська Аравія, Оман). У рабовласницьких і феодальних державах абсолютні монархії були близькими до необмеженої деспотії.

Конституційна монархія – форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передані парламенту, виконавчі – уряду. Тут монарх є верховним носієм виконавчої влади, головою судової системи, формально призначає уряд, змінює міністрів, має право розпоряджатися військовими і політичними силами, видавати накази, скасовувати прийняті парламентом закони, розпускати парламент тощо. Однак фактично ці повноваження, як правило, належать уряду (Бельгія, Данія, Великобританія, Японія, Норвегія, Швеція, Малайзія, Бутан, ОАЕ).

Залежно від ступеня обмеження влади монарха конституційні монархії поділяють на дуалістичні і парламентські.

Дуалістична монархія – форма правління, за якої повноваження монарха обмежені у сфері законодавства (пріоритет належить парламентові), але достатньо широкі у виконавчій владі. Монарх (глава держави) формує уряд, яким керує особисто або через призначеного прем'єр-міністра. Ця форма правління була характерна

для буржуазних держав XIX ст. (Німеччина за Конституцією 1871 р., Японія за Конституцією Мейдзі 1889 р.). У даний час вона не існує.

Парламентська монархія виникла в Англії, де законодавча влада зосереджена в парламенті, виконавча – в уряді на чолі з прем'єр-міністром.

Монарх за цієї форми правління не має конституційних повноважень щодо вирішення важливих державних справ, є символічною фігурою, носієм традицій країни.

4.4. Поняття та види республік як форм правління

Республіка – форма державного правління, при якій вища державна влада здійснюється представницьким загальнонаціональним органом влади (парламентом), обраним населенням на певний строк.

У науці розрізняють наступні види республік:

- парламентська республіка;
- президентська республіка;
- змішана (напівпрезидентська) республіка.

Парламентська республіка. Глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому. Повноважень у президента менш, ніж у прем'єр-міністра. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Президент обирається парламентом або більш широкою колегією за участі парламенту.

Президентська республіка. Глава держави (президент) особисто або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, як правило, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом. Президент обирається непарламентським шляхом, а прямими виборами населення держави.

Змішана (напівпрезидентська) республіка. Глава держави (президент) пропонує склад уряду (насамперед кандидатуру прем'єр-міністра), який підлягає обов'язковому затвердженню парламентом.

Виконавча влада належить не лише президенту, але й прем'єр-міністру, який очолює уряд. Президент має вправо головувати на засіданнях уряду. Президент обирається позапарламентським шляхом.

4.5. Поняття та ознаки конфедерації

Конфедерація – це тимчасовий союз суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних цілей і спільно здійснюють низку напрямків державної діяльності (оборона країни, зовнішня торгівля, митна справа, грошово-кредитна система тощо) при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Ознаки конфедерації:

1) відсутність спільної для всієї конфедерації єдиної території і державного кордону;

2) відсутність загальних законодавчих органів і системи управління;

3) відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

4) відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету і міжнародно-правового статусу учасників конфедерації;

5) наявність загального конфедеративного органу, що складається з делегатів суверенних держав;

6) рішення загальних конфедеративних органів, прийняте за принципом згоди (консенсусу); у разі незгоди з ним членів конфедерації не є обов'язковим і не спричиняє ніяких санкцій, тобто відхилення;

7) наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Конфедерації, як правило, мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або еволюціонують у федерацію.

4.6. Поняття, ознаки та види антидемократичного політичного режиму, як одного з елементів форми держави

Антидемократичний політичний режим – це режим при якому здійснення державної влади значно звужується, а то й зовсім усуваються можливості реального впливу громадян та їх об'єднань на управління державою, обмежуються або порушуються основні права людини, влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб чи однієї особи.

Ознаки антидемократичного режиму:

- 1) формальне закріплення в конституційних актах мінімуму прав і свобод громадян при відсутності правових механізмів та інших гарантій їх здійснення;
- 2) надмірна централізація державної влади;
- 3) застосування примусових методів управління;
- 4) існування загальної ідеології;
- 5) протиправне використання силових структур щодо суспільства;
- 6) монополія однієї політичної партії;
- 7) контроль над економікою.

Види антидемократичного режиму:

- 1) тоталітарний;
- 2) авторитарний;
- 3) деспотичний;
- 4) тиранічний;
- 5) військово-диктаторський;
- 6) расистський;
- 7) фашистський;
- 8) ісламсько-фундаменталістський.

4.7. Поняття, ознаки та види демократичного політичного режиму, як одного з елементів форми держави

Демократичний режим – це форма організації суспільно-політичного життя, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні і діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини.

Політичний режим є настільки демократичний, наскільки держава гарантує людині прояв її свободи у трьох аспектах: індивідуальному, соціальному, громадянському.

Ознаки демократичного режиму:

- 1) наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади й управління, механізм їх формування.
- 2) рівність громадян перед законом, гарантованість державою їх прав і свобод;
- 3) виборність представницьких органів влади населенням;
- 4) юридично визначена строковість повноважень представницьких органів;
- 5) розвинена система демократичних інститутів;
- 6) пряма участь громадян у вирішенні загальних справ;
- 7) поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них;
- 8) вільна діяльність політичних і громадських організацій;
- 9) розмежування державної сфери та сфери громадянського суспільства;
- 10) економічний, політичний та ідеологічний плюралізм;
- 11) політична влада носить легітимного характеру та здійснює свої функції відповідно з прийнятими законами.

Види демократичного режиму:

- 1) ліберально-демократичний;
- 2) консервативно-демократичний;
- 3) національно-демократичний;
- 4) радикально-демократичний.

4.8. Поняття, ознаки та види унітарної форми територіального устрою

Унітарна держава – проста єдина держава, частинами якої є адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету (державності).

Ознаки унітарної форми територіального устрою:

- 1) єдина конституція або конституційні закони;
- 2) єдина система вищих органів державної влади, юрисдикція яких поширюється на територію усієї країни;
- 3) єдине громадянство і єдина державна символіка;
- 4) єдина система законодавства і єдина судова система;
- 5) адміністративно-територіальні одиниці не можуть мати будь-яку політичну самостійність (суверенітет);
- 6) одноособність в міжнародних відносинах.

Види унітарної форми територіального устрою:

- 1) централізовані (якщо місцеві органи державної влади очолюють призначені з центру чиновники, наприклад, Туркменістан);
- 2) децентралізовані (якщо місцеві органи державної влади обираються населенням і користуються самостійністю у рішенні місцевих питань, наприклад, Іспанія).

Іноді виділяють держави з:

- 1) однією автономією (Україна);
- 2) багатьма автономіями (Іспанія);
- 3) держави з багаторівневими автономіями (Китай).

4.9. Поняття, ознаки та види федеративної форми територіального устрою

Федеративна держава – складова союзна держава, частинами якої є державні утворення, що мають суверенні права.

Ознаки федеративної форми територіального устрою:

- 1) територія федерації складається з територій її окремих суб'єктів, що мають власний адміністративно-територіальний поділ;
- 2) у федеративній державі виконавча, законодавча і судова влада належить федеральним державним органам;
- 3) суб'єкти федерації мають право прийняття власної конституції, мають свої вищі виконавчі, законодавчі і судові органи, які діють лише на території суб'єкта федерації і мають відповідати союзному законодавству;
- 4) наявність громадянства як усієї федерації, так і її суб'єктів (у ряді федерацій допускається подвійне громадянство);
- 5) при федеральному державному устрої у парламенті є палата, що представляє інтереси членів федерації;
- 6) основну загальнодержавну зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють союзні федеральні органи;
- 7) наявність загально-федеральної податкової і грошової системи;
- 8) можливість суб'єктів федерації мати власну правову і судову системи;

Види федеративної форми територіального устрою:

За особливостями конституційно-правового статусу суб'єктів федерації:

- 1) симетричні (суб'єкти мають однаковий статус, наприклад, США, Ефіопія);
- 2) асиметричні (суб'єкти мають різний статус, наприклад, Індія, Бразилія);

За способом створення:

- 1) договірні;
- 2) конституційні (наприклад, Індія);

3) договірно-конституційні (наприклад, США, ФРН, Російська Федерація).

За способом взаємовідносин федерації та суб'єктів:

- 1) на основі союзу (наприклад, США, Танзанія, ОАЕ);
- 2) на основі автономії (наприклад, Бельгія, Австрія, Індія).

За способом розподілу і здійснення владних повноважень:

- 1) централізовані (наприклад, Індія, Пакистан, Бразилія);
- 2) відносно централізовані (наприклад, США, Австралія, ФРН).

За принципом переваги або поєднання національного і територіального підходів:

- 1) територіальний підхід (наприклад, США, Індія, Мексика);
- 2) поєднання національно-територіального і територіального підходів (наприклад, Росія).

4.10. Форма держави сучасної України

Форма держави – це порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади в країні, які виражають її сутність.

Форма держави складається з трьох елементів:

1. *Форма державного правління* – це елемент форми держави, що характеризує структурну організацію влади, стійкий порядок формування вищих органів державної влади та їх компетенцію, взаємодію між ними.

Україна є республікою.

Республіка (лат. *respublica*) – форма державного правління, за якої вища державна влада здійснюється представницьким загальнонаціональним органом влади (парламентом), обраним народом на певний сирок.

2. *Форма державного устрою* – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню будову держави, територіальну організацію влади та спосіб (порядок) розподілу території держави на

адміністративно-територіальні одиниці, взаємодією між ними у межах держави.

Україна є унітарною державою.

Унітарна держава – єдина централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державності.

3. *Форма державного режиму* – це елемент форми держави, який характеризується як сукупність певних методів (способів) здійснення державної влади. В Україні демократичний політичний режим.

Демократичний політичний режим – порядок політичного життя суспільства, при якому дотримується демократична конституція, реалізується принцип «поділу влади».

Тема 5. Механізм та функції держави

5.1. Органи законодавчої влади: поняття, завдання, компетенція та функції

Органи законодавчої влади – це складова частина державного механізму, яка наділена виключним владним повноваженням утворювати та приймати законодавчі акти.

Головними завданнями органів законодавчої влади є здійснення прямого загальнонародного представництва при реалізації владних повноважень та формування законодавчої нормативно-правової бази.

Компетенція органів законодавчої влади – основний чинник, що визначає правове становище, роль в юридично-політичному житті та взаємовідносини з іншими державними органами. До компетенції належать:

- прийняття законодавчих актів (конституційних та звичайних);
- формування бюджету держави;

- формування вищих органів держави;
- контроль за діяльністю уряду;
- здійснення зовнішньополітичних функцій.

Функції органів законодавчої влади. Основною функцією законодавчої влади є законодавче регулювання суспільних відносин, тобто законодавча функція. У загальних рисах вона полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили юридичну силу, скасуванні або у призупиненні їх дії.

Складовою частиною цієї функції є також законопроектна робота, внесення законопроектів на розгляд та їх обговорення, а також видання законів, проведення відповідних наукових досліджень, зокрема, з проблем ефективності і розвитку законодавства, наукової експертизи законопроектів тощо.

Крім того органом законодавчої влади виконуються додаткові функції: установча, контрольна, представницька та фінансова.

Установча функція органу законодавчої влади полягає в тому, що парламент формує або бере участь у формуванні уряду, обирає або затверджує на посадах керівників уряду, міністерств, відомств, а також інших вищих державних органів.

Контрольна функція законодавчої влади характеризується тим, що парламент здійснює контроль за діяльністю підзвітних йому державних органів (уряду, міністерств, відомств).

Представницька функція парламенту зумовлена тим, що саме цей орган найбільш повно відображає політичні настрої та очікування в суспільстві, представляє їх на рівні законодавчої діяльності.

Особлива значущість діяльності парламенту по затвердженню бюджету (фінансового кошторису країни), а також контролю за його виконанням призводить до акцентування на фінансовій функції парламенту.

5.2. Поняття державного службовця та посадової особи

Державний службовець – це особа, яка обіймає посаду в державному органі або організації щодо практичного виконання функцій і завдань та одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету.

Посадова особа – це службовець, який уповноважений на виконання управлінської функції, наділений публічно-правовим статусом, здійснює державно-владні повноваження, приймає обов'язкові для інших осіб визначені законодавством правові акти, може бути притягнутим до підвищеної юридичної відповідальності.

5.3. Поняття та система функцій держави

Функції держави – головні напрямки і види діяльності держави, обумовлені її завданнями і цілями і такі, що характеризують її сутність.

Конкретні функції держави, а їх досить багато, доцільно розглядати через їх класифікацію на види.

Система функцій держави:

За соціальним значенням:

1) основні функції – найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей (оборони, підтримання зовнішніх відносин, охорони правопорядку, регулювання економіки, забезпечення екологічної безпеки, підтримання і розвиток культури, забезпечення освіти населення).

2) неосновні функції – напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя (управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління державним майном, правосуддя і юридичні функції, збирання і розповсюдження необхідної для управління інформації тощо).

Залежно від територіальної спрямованості:

1) внутрішні функції – такі напрями діяльності держави, в яких конкретизується внутрішня політика стосовно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства.

2) зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому.

Залежно від часу:

1) постійні функції – напрямки діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку.

2) тимчасові функції – напрямки діяльності держави, що обумовлені конкретним етапом історичного розвитку суспільства.

За сферами суспільного життя:

1) гуманітарні функції – забезпечення, охорона та захист основних прав людини; охорона природного середовища; охорона і відновлення здоров'я; соціальне забезпечення; освіта, виховання, розвиток культури тощо. Гуманітарна функція стосується і міжнародної сфери діяльності держави.

2) економічні функції – створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва; програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності; організація та стимулювання наукових досліджень. Економічна функція стосується і міжнародної сфери діяльності держави.

3) політичні функції – створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства; забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй, що мешкають на території держави; охорона і захист конституційного ладу, законності та правопорядку. Політична функція стосується і міжнародну сферу діяльності держави.

5.4. Поняття, види та функції органів виконавчої влади

Органи виконавчої влади – це частина державного апарату (організація), яка має власну структуру та штат службовців і в межах встановленої компетенції здійснює від імені і за дорученням держави функції державного управління в економічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній сферах суспільного життя.

Види органів виконавчої влади.

Залежно від територіального масштабу діяльності органи виконавчої влади поділяють на чотири групи: центральні, органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим (АРК), міжтериторіальні, місцеві.

Центральні. Діяльність поширюється на всю територію України. Такі органи реалізують загальне або галузеве управління, здійснюють спеціальний вплив на об'єкти незалежно від їх місцезнаходження. (Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади).

Органи виконавчої влади АРК. Здійснюють загальне або галузеве управління чи виконують окремі спеціальні функції державного управління об'єктами, які розташовані на території АРК, в межах компетенції, визначеної Конституцією і законами України. (Рада міністрів АРК, міністерства та інші органи виконавчої влади АРК).

Міжтериторіальні. Охоплюють своєю діяльністю певну частину території України, територію декількох адміністративно-територіальних одиниць або територію, межі якої взагалі не залежать від адміністративно-територіального поділу України. (військові округи, митниці, управління залізниць тощо).

Місцеві. Їх повноваження поширюються на територію певної адміністративно-територіальної одиниці (області, райони). (Донецька обласна державна адміністрація, Управління Міністерства внутрішніх справ в Донецькій області, районний відділ освіти тощо).

Від того, який обсяг і характер компетенції мають органи виконавчої влади, вони поділяються на: органи загальної компетенції,

органи галузевої компетенції, органи спеціальної компетенції, органи предметної компетенції.

Органи загальної компетенції – це органи, які в межах підвідомчої їм території здійснюють державне управління та координацію усіх або більшості підпорядкованих чи підконтрольних їм органів галузевої чи спеціальної компетенції.

Органи галузевої компетенції реалізують державну політику у відповідній галузі.

Органи спеціальної компетенції здійснюють керівництво з питань, які мають загальний характер для всіх чи багатьох галузей господарства. Вони координують діяльність галузевих міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів державної виконавчої влади, а також підприємств, установ і організацій незалежно від їх відомчого підпорядкування.

Органами предметної компетенції є адміністрації державних підприємств, установ, які керують діяльністю відповідних підприємств, установ.

Залежно від порядку вирішення підвідомчих питань органи виконавчої влади поділяються на єдиначальні та колегіальні.

На чолі єдиначального органу стоїть один керівник, який має право особисто приймати рішення з усіх основних питань компетенції цього органу. До єдиначальних належить більшість органів виконавчої влади: міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади.

На чолі колегіального органу стоїть група осіб, які входять до складу цього органу. Основні питання, які віднесені до компетенції такого органу, обговорюються та вирішуються на засіданнях колективно. До колегіальних органів насамперед належать: Кабінет Міністрів України та Рада міністрів АРК, а також деякі інші органи. Але і в цих органах колегіальність доповнюється єдиначальністю керівників, які особисто вирішують деякі оперативні організаційні питання діяльності очолюваного ними органу.

Функції органів виконавчої влади:

- 1) функція захисту прав і свобод громадян – це особлива функція виконавчої влади;
- 2) охорона правопорядку та забезпечення національної безпеки держави;
- 3) управління економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров'я, обороною держави, внутрішніми справами, зовнішньою політикою та ін.;
- 4) право видавати нормативно-правові акти управління (накази, розпорядження, інструкції, положення, вказівки міністра);
- 5) оперативно-виконавча. Це забезпечення реалізації правових норм, які містяться у законах та підзаконних актах;
- 6) юридична функція виконавчої влади може бути представлена як діяльність її органів з застосування адміністративних, дисциплінарних, матеріальних та фінансових санкцій до громадян, а також працівників апарату державного управління, що скоїли злочин.

5.5. Поняття, ознаки та класифікація органів держави

Органи держави – це частина державного апарату – група осіб або одна особа, що має юридично визначену державно-владну компетенцію для виконання завдань і функцій держави.

Ознаки органів держави:

- 1) орган держави, володіючи певною самостійністю, служить частиною єдиного механізму держави, займає в ньому своє місце й пов'язаний з іншими її частинами;
- 2) органи держави мають певну структуру, вони об'єднані в підрозділи, скріплені єдиними цілями, заради досягнення яких утворені, і дисципліною, яку всі службовці зобов'язані дотримуватися;
- 3) орган держави має певну компетенцію, за ним закріплені деякі завдання, функції, права й обов'язки;

4) орган держави має владні повноваження, що й відрізняє його від державних установ і підприємств. Державні органи мають право видавати обов'язкові для виконання нормативно-правові акти. При цьому забезпечення виконання цих актів так само відноситься до повноважень державних органів;

5) для здійснення своєї компетенції орган держави наділяється необхідною матеріальною базою, має фінансові кошти, свій рахунок, джерело фінансування (з державного бюджету);

6) орган держави бере активну участь у реалізації функцій держави, використовуючи для цього відповідні форми й методи;

7) органи держави тісно взаємодіють між собою. Вони утворюють єдиний соціальний організм, головним завданням якого є забезпечення нормального функціонування суспільства, захист законних прав і інтересів особистості, охорона зовнішньої безпеки й територіальної цілісності держави;

8) орган держави має територіальний масштаб діяльності;

Класифікація органів держави:

За способом утворення:

- 1) виборні (представницькі органи);
- 2) призначувані;
- 3) що успадковуються (спадковий монарх).

За строком функціонування:

- 1) постійні;
- 2) тимчасові.

За територією дії:

- 1) загальні (поширюються на всю територію держави);
- 2) місцеві (діють в адміністративно-територіальних одиницях).

За характером компетенції:

- 1) органи загальної компетенції (уряд);
- 2) органи спеціальної компетенції (міністерства).

За порядком здійснення компетенції:

- 1) колегіальні (парламент);
- 2) єдиноначальні (президент).

За правовими формами діяльності:

- 1) правотворчі;
- 2) правозастосовні;
- 3) правоохоронні;
- 4) контрольно-наглядові;
- 5) установчі.

За принципом поділу влади:

- 1) законодавчі;
- 2) виконавчі;
- 3) судові.

За характером і змістом діяльності:

- 1) законодавчі (парламент);
- 2) виконавчі (уряд);
- 3) правоохоронні (поліція, органи безпеки);
- 4) судові (суди, вищі і місцеві);
- 5) контрольно-наглядові (прокуратура, державні інспекції).

5.6. Специфіка внутрішніх функцій соціально-орієнтованої держави

Функції держави – головні напрямки і види діяльності держави, обумовлені її завданнями і цілями і такі, що характеризують її сутність.

Соціальна держава як теорія та практика стає відповідно на соціально-економічну кризу індустріальної та постіндустріальної держави. Основні теорії соціальної держави пов'язані з критичними роботами К. Маркса.

Найбільш гостро Маркс критикує принцип «свободи трудового контракту» виведений із принципів «свободи договору», «свободи підприємницької діяльності». У трудових відносинах не може бути рівних умов між працедавцем та робітником в умовах капіталістичної економіки індустріальної держави, оскільки вони із самого початку перебувають у первісному становищі щодо засобів виробництва.

Соціальна держава має дві концепції:

- 1) держава «загального добробуту»;
- 2) «соціальна держава».

Держава «загального добробуту» бере на себе обов'язок та відповідні функції щодо забезпечення мінімального рівня економічного існування («щоб людина не померла від голоду»).

Соціальна держава – правова держава з широкою соціальною функцією спрямованою на забезпечення належних умов існування та праці в реаліях ринкової економіки та постіндустріальної держави.

Соціальній державі властиві такі риси:

- 1) правове регулювання ринку праці;
- 2) правовий захист робітника: введення стандартів заробітної плати, відпочинку, соціального страхування, медичного страхування та інших умов праці;
- 3) політика «повної зайнятості»;
- 4) фінансова підтримка важливих напрямів праці: науки, освіти, тощо;
- 5) гарантування соціально-економічної безпеки громадян.

Формуванню соціальної держави в Україні можуть сприяти такі заходи: законодавче установлення обсягу соціальних послуг і їх державне гарантування; формування соціального законодавства на чолі з Соціальним кодексом; створення в судах загальної юрисдикції колегій по розгляду соціальних спорів та ін.

5.7. Теорія розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову

Державна влада – це цілісне (інтегроване) виявлення політичної волі народу, яке реалізується через відповідні види державних органів. Їх повноваження поділені так, що у встановлених Конституцією межах, зазначені органи є самостійними у реалізації своєї компетенції і взаємодіють між собою за допомогою певної системи взаємних «стримувань» і «противаг».

Вже в підході Монтеस्क'є до цього принципу містилися засади стримування «гілок» влади одна одною, що пізніше в США при створенні Конституції 1787 р. було названо системою «стримувань і противаг». Система «стримувань і противаг» передбачає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для їх взаємного стримування і підтримки відносної рівноваги сил.

Термін «поділ влади» (дослівний переклад з англ. *separation of powers*), так за Р. Дарендорфом, «поділ влади – це розмежування функцій єдиної державної влади, розподіл повноважень між відповідними державними органами для забезпечення їх балансу і взаємного стримування».

Зміст діяльності того або іншого органу та його функції залежать, як відомо, від характеру того об'єкта, для управління яким створений цей орган. Цим саме й відрізняються органи управління один від одного.

Таким чином, розмежування єдиної державної влади на три відносно самостійні і незалежні гілки запобігає можливим зловживанням владою і виникненню тоталітарного управління державою, не врегульованого і не обмеженого правом. Кожна з цих гілок влади посідає своє місце в загальній системі державної влади і виконує властиві тільки їй завдання і функції. При цьому функцією виконавчої влади, що становить підґрунтя державного апарату, є реалізація законодавчих актів, прийнятих органами верховної законодавчої влади, що визначає основні правові засади державного і суспільного життя. Виконавча влада діє через розгалужену систему органів, що визначають її організаційну структуру.

Суб'єктами державної влади є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України та Верховний Суд України.

В Україні принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову вперше був проголошений Верховною Радою України 16 червня 1990 року в «Декларації про державний суверенітет» та закріплений в Конституції України 1996 року.

5.8. Характеристика внутрішніх функцій держави

До **внутрішніх функцій**, які охоплюють сферу внутрішнього, самостійного життя держави, що безпосередньо стосується кожного члена суспільства, відносяться такі функції:

- охоронна;
- економічна;
- соціальна;
- культурно-виховна;
- природоохоронна.

Охоронна функція – це функція державної діяльності виявляється у забезпеченні державою громадського та правового порядку, а саме: захист та охорона прав та інтересів громадян та організацій, захист конституційного ладу держави від протиправних дій, забезпечення внутрішньої стабільності у суспільстві, врегулювання суспільних відносин.

Економічна функція – ця функція держави сильно змінилася у ході історичного існування держави від повного невтручання держави в економіку до повного контролю всієї господарської діяльності та регулювання всіх питань економічного життя (тоталітарні держави соціалістичного типу).

Соціальна функція. Виконувати соціальну функцію, це означає, що держава має своїм важливим завданням турботу про всіх тих громадян, які через ті чи інші обставини неспроможні забезпечити для себе нормальне існування. Держава проводить заходи, які направлені на захист від безробіття, виявляє турботу про дітей та працездатних людей що свідчить ст. 46 Конституції України.

Культурно-виховна функція. Держава і суспільство в цілому зацікавлені в тому, щоб кожен громадянин мав освіту, яка відповідає прийнятним нормам. Без освіти в наш час неможливо уявити активну участь громадян у суспільному житті, у виробництві, і всіх сферах державної діяльності.

Природоохоронна функція. Без охорони природи та навколишнього середовища неможливо сьогодні уявити сучасний світ. Людина в результаті своєї господарської діяльності порушує природні зв'язки, руйнує навколишнє середовище, і цим мимоволі створює для себе несприятливі, а іноді навіть згубні, умови життя. Охорона природи – справа всього суспільства, але тільки держава, яка володіє необхідними засобами та можливостями концентрації зусиль всіх організацій і громадян, може реально забезпечити захист навколишнього середовища.

5.9. Характеристика зовнішніх функцій держави

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності Української держави за її межами у відносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим суспільством у цілому.

Зовнішні функції:

Оборона держави. Ця функція є найважливішим напрямком діяльності держави, тому що вона націлена на захист мирної праці, суверенітету та територіальної цілісності держави, про що йдеться в ст. 65 Конституції України. Виходячи з цього, оборона країни від збройного нападу з боку інших країн належить до найважливіших зовнішніх функцій держави і є справою всього народу України, про це зазначає ст. 17 Конституції України.

Підтримання міжнародних політичних відносин, економічних та культурних зв'язків. В основі цієї функції закладені інтереси кожної держави. В Конституціях ряду країн підкреслюються ідеї дружби та співробітництва з усіма країнами (ст. 18 Конституція України).

Боротьба з міжнародною злочинністю. В останній час все більш широкого розмаху досягла міжнародна злочинність. Торгівля й контрабанда наркотиків, тероризм, незаконна торгівля зброєю – це ще не повний перелік найбільш небезпечних видів міжнародних злочинів.

Участь у міжнародній охороні навколишнього середовища. На сьогоднішній день дуже гостро постало питання про охорону навколишнього середовища. Це питання постійно знаходиться в центрі уваги всього світу. Охорона навколишнього середовища стає складовою частиною програми завершення будівництва матеріально-технічної бази в країні.

Тема 6. Політична система суспільства

6.1. Органи держави в політичній системі суспільства

Політична система суспільства являє собою органічну єдність державних та громадських організацій (інститутів), які здійснюють соціально-політичне управління суспільством. Це системне утворення має складну структуру, що містить в собі елементи різних рівнів і взаємозв'язки між ними. Елементами політичної системи є: держава, партії, профспілки, молодіжні організації, політичні рухи та інші соціальні інститути. Держава як повновладна організація займає в політичній системі особливе місце:

– центральний апарат державної влади (глава держави, Уряд, Парламент, Верховний Суд) утворюють вищий рівень політичної системи. На цьому рівні приймаються нормативні акти, що визначають правове становище і механізм дії всіх елементів політичної системи;

– середній рівень політичної системи утворюють апарати управління та інші органи влади на місцях. Структури середнього рівня служать сполучною ланкою між вищим рівнем політичної системи і суспільством, яке може бути охарактеризоване як нижній масовий рівень;

– нижній рівень має неоднорідну і складну структуру. Структурними елементами масового рівня є: політичні угруповання, партії, народні рухи, масові політичні і неполітичні організації, які користуються політичним впливом.

Апарат держави перебуває у постійній взаємодії з елементами масового рівня. Різноманіття форм і методів політичної взаємодії обумовлено, з одного боку, всеосяжним характером держави, з іншого боку, особливостями, які притаманні іншим елементам політичного суспільства. Держава як політична організація має широке коло заходів, які направлені на вирішення політичних завдань, серед яких є: формування політичного курсу держави, становлення політичної ідеології та культури, допомога у розвитку політичних партій і рухів, стримування протиправних дій політичних організацій.

Діяльність державних органів у політичній системі, насамперед, направлена на підтримку ідеї щодо розвитку політичного суспільства. Політичне суспільство у цілому по відношенню до держави грає арбітражну роль, тому що прагне контролювати діяльність державного апарату. Громадський контроль здійснюється різними асоціаціями (партіями та профспілками), масовими, у тому числі страйковим, рухами, народними товариствами, що складаються з ветеранів, жінок, молоді та творчих осіб. Формами контролю та впливу на державну владу виступають гласні і негласні засоби та дії учасників політичного процесу. Голосними, відкритими шляхами впливу на державну владу є: використання засобів масової інформації, участь у масових акціях схвалення чи протесту, а також демократичні процеси (вибори, референдуми, мітинги), що включають у себе легальну діяльність партій, профспілок та інших політичних інститутів.

6.2. Поняття та характеристика основних елементів політичної системи

Політична система суспільства – це упорядкована на засадах права система всіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протидіють) в суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі.

Елементи політичної системи суспільства та їхня характеристика:

1) суб'єкти (носії) політики. (Це класи, нації, соціальні прошарки, групи; представники їхніх інтересів – різноманітні об'єднання, організації, в т.ч. держава, а також окремі люди);

2) політичні норми та принципи. (Основні правила і принципи, що регулюють політичні відносини між народами, націями, політичними партіями та іншими суб'єктами політики);

3) політичні відносини (стосунки). (Політичні функції – це основні напрямки політичної діяльності суб'єктів політики. Політичний процес – це сукупність діяльності всіх суб'єктів політичних відносин, що спрямована на формування, зміну чи перетворення, а також функціонування політичної системи суспільства. Політичний режим – політична обстановка у суспільстві, що реально складається і характеризується якісною і кількісною мірами участі народу, окремих соціальних груп, а також громадян у здійсненні політичної влади та методами здійснення цієї влади);

4) політичні погляди, політична свідомість та політична культура. (Політичні погляди – сукупність або система переконань і поглядів на політику, економіку, устрій держави й суспільства, на те, якими повинні бути закони і якою повинна бути суспільна мораль. Політична свідомість – це система ідеологічних і психологічних елементів, оцінка людиною існуючого політичного буття і вибір варіанту поведінки відповідно до індивідуальних та суспільних інтересів. Політична культура – це систематизовані знання і досвід у

політичній сфері діяльності, сприйняття та засвоєння системи політичних цінностей у суб'єктів політичного життя).

Тема 7. Правова держава, громадянське суспільство, громадянин

7.1. Взаємовідносини правової держави та громадянського суспільства

Громадянське суспільство – система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, поза безпосереднім утручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку.

Не кожне суспільство можна назвати громадянським суспільством, тобто суспільством із достатньо розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами; незалежним від держави, але взаємодіючим із нею.

Сформувалися три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави:

- 1) держава і громадянське суспільство – збіжні соціальні системи;
- 2) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, первинною (провідною) є держава, що контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство – різні соціальні системи, держава виконує службову (підпорядковану) роль щодо громадянського суспільства.

Ознаки (рисни) громадянського суспільства у його співвідношенні з правовою державою:

1) не включає державу, розвивається самостійно – без безпосереднього втручання держави;

2) складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян і об'єднань, що добровільно сформувалися і знаходяться у відносинах конкуренції і солідарності;

3) має певний пріоритет перед державою, проте зацікавлено в добробуті держави і сприяє її розвитку;

4) справляє вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах;

5) має право жадати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси;

6) формує право, що формулюється державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає її від порушень із боку будь-кого. Усі потреби громадянського суспільства реалізуються за допомогою волі держави, вираженої у формі правового акта;

7) розвивається і взаємодіє з державою в межах права, котре виступає як рівний і справедливий масштаб свободи і справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. У правовій державі всі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову.

У функціонуванні громадянського суспільства роль сучасної правової держави має виражатися в тому, що вона:

– служить формою, що організує громадянське суспільство і створює умови для його розвитку;

– є відносно самостійною щодо громадянського суспільства і здійснює солідарні публічні інтереси усіх членів суспільства;

– встановлює «правила гри», яких повинні дотримуватися громадяни та їх об'єднання, створює сприятливі умови для їх існування і розвитку;

– не втручається у приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання може відбуватися лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки;

– надає необхідний захист громадянському суспільству, яке функціонує в межах її території, у тому, що належить до соціальної безпеки громадян;

– виступає знаряддям соціального компромісу громадянського суспільства, пом'якшує соціальні суперечності між різними соціальними групами;

– юридично забезпечує можливості громадянина бути власником, створювати громадські об'єднання, комерційні корпорації, брати активну участь у політичному житті суспільства;

– має межі регулювання відносин у суспільстві, які визначаються конституцією держави, стандартами в галузі прав і свобод людини, закріпленими в міжнародних актах.

Громадянське суспільство і держава функціонують для задоволення потреб та інтересів людини. Правова держава повинна орієнтуватися в першу чергу на інтереси громадянського суспільства. Конфронтація інтересів держави і громадянського суспільства є показником неефективності державного управління і самого механізму держави.

7.2. Втілення принципів правової держави в Конституції України

Конституція у ст. 1 проголошує Україну правовою державою. У зв'язку з цим законодавець закріпив принципи правової держави в основному законі держави.

Конституція як один з найголовніших чинників правової державності визначає принцип верховенства права (ст. 8). У ст. 8 визнається верховенство Конституції та принцип прямої дії її норм. Зрозуміло, що вони не вичерпують принципу верховенства права і не є самодостатніми для його розуміння. Не менш важливими для тлумачення принципу верховенства права є як теоретичні уявлення

про праворозуміння, про співвідношення права з іншими соціальними регуляторами (що дозволяє усвідомити достатність правового регулювання у суспільстві), про морально-етичну основу права, про вплив прав людини на державну владу, так і аналіз відповідних положень Конституції, які стосуються ідеологічного, політичного та економічного плюралізму (ст. 15), конституційних прав громадян і механізмів їх правового захисту (Розділ II), конституційно-правових механізмів здійснення державної влади, правової основи діяльності громадських організацій, політичних партій тощо.

В умовах правової держави право має бути позбавлено також ідеологізації, що означає, насамперед, відмову від визнання державою обов'язкової ідеології, а, відтак, перетворення права на засіб реалізації цієї ідеології. Конституція України закріпила вказану тезу, визнавши, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної і ідеологічної багатоманітності, і що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ст. 15).

Ще одним принципом правової державності є *принцип зв'язаності держави правами і свободами особи та громадянина*.

Лише та держава може претендувати на правовий характер, яка не тільки визнала природні права особи, проголосила громадянські, соціальні та політичні права особи у своїй конституції чи законодавчих актах, а й забезпечила правовий режим неухильного дотримання прав і свобод особи та громадянина. Правова держава – та, в якій реально функціонує режим зв'язаності влади правами й свободами, та держава, яка юридично зобов'язана захищати і гарантувати ці права та свободи.

Принцип зв'язаності держави правами і свободами особи та громадянина є, таким чином, центральним сутнісним елементом у розумінні правової державності.

Зв'язаність держави правами і свободами означає не що інше, як обмеження держави цими правами та свободами, правову і юридичну детермінованість. Фундаментальним для розуміння сутності правової зв'язаності держави правами і свободами громадян є положення ч. 1

ст. 3 Конституції України, згідно з якою «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Наступним принципом правової державності, який дозволяє активно виконувати функцію обмеження влади, є закріплений у Конституції України принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6) з конституційно-правовими важелями стримувань і противаг. Поділ влади забезпечує оптимальну взаємодію окремих її гілок і обмежує державну владу та ставить її під контроль через взаємне стримування гілок влади. В умовах поділу влади жодна її гілка не лише зобов'язана дотримуватись конституційної тези про заборону узурпації влади (ч. 4 ст. 5 Конституції), здійснювати владу у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6), а її органи та посадові особи діяти тільки на підставі, у межах повноважень та у спосіб, які передбачені Конституцією України, а й відчувати щодо дотримання Конституції і чинного законодавства обмежуючий та стримуючий вплив інших гілок влади.

В силу взаємного стримування і взаємного контролю окремі гілки влади не можуть узурпувати владу і тим самим відмовитись від демократичних підвалин держави та зруйнувати систему захисту прав громадян в силу протидії інших гілок влади.

Конституція України у ст. 6 встановлює принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, перешкоджаючи тим самим необмеженій і некерованій концентрації влади, що є серйозною гарантією обмеженого правління, пов'язаного з контролем і рівновагою влад. Конституція створює відокремлені владні центри, які зменшують ризик монополізації чи зловживання владою з боку окремого державного органу, встановлення авторитарного правління. Настання таких наслідків можливе лише за умови узурпації влади з боку того чи іншого органу влади та скасування принципу поділу влади.

7.3. Зміст принципу верховенства права в контексті теорії правової держави

Принцип верховенства права означає, що у правовій державі має панувати закон, а не інтереси осіб, у руках яких у певний момент перебуває влада; функції держави полягають у регулюванні відносин між усіма суб'єктами права на основі закону.

Неухильне дотримання принципів верховенства права та верховенства закону покликане забезпечити права і свободи людини у всіх сферах життя, а зі сторони підвладних – повагу до законів та органів влади.

За такого розуміння сила держави, на якій вона ґрунтується, законна лише в тому випадку, якщо вона застосовується у строгій відповідності із правом, якщо вона цілковито слугує йому. При цьому закон, зобов'язуючи окремого громадянина до дотримання загальноприйнятих правил поведінки, водночас чітко окреслює межі прерогатив держави стосовно індивідуальної свободи.

Отже, принцип верховенства права вимагає, щоб діяльність усіх органів державної влади здійснювалась на правовій основі та відповідала умовам легітимності.

Легітимність – це морально-психологічне сприйняття влади громадянами, визнання її права здійснювати управління соціальними процесами, згода, готовність їй підпорядковуватися. У вузькому розумінні легітимною визнається законна влада, утворена у відповідності із процедурою, передбаченою законами.

Правова форма діяльності органів державної влади є діяльністю легітимною не тільки тому, що органи влади формуються у відповідності із правовими процедурами, але й тому, що забезпечує права та свободи людини. Правова держава передбачає, що підзаконність державної влади (принцип верховенства закону) доповнюється визнанням за окремою особою невід'ємних і невідчужуваних прав, які передують самій державі. Тому у правовій державі принцип верховенства закону доповнюється принципом

верховенства права. Принцип верховенства права означає, що для правової держави необхідно але зовсім не достатньо, щоб усі, зокрема і сама держава, дотримувались законів. Необхідно щоб ці закони були правовими, щоб закони виражали загальну і рівну для всіх міру (норму) свободи людини.

У відповідності з цим принципом правова держава надає державному застосуванню сили характер правового примусу. У правовій державі повноваження влади в цілому, її органів і посадових осіб можуть здійснюватись виключно у правових рамках.

7.4. Поняття та ознаки правової держави

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. У правовій державі всі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову.

Правова держава є альтернативою авторитаризму і тоталітаризму. Правова держава передбачає поступову демократизацію суспільства, встановлення правових основ будівництва державності, дотримання правопорядку і принципу законності. Є вищою соціальною цінністю, яка покликана затвердити гуманістичні начала, забезпечити і захистити свободу, честь і гідність людини.

Ознаки правової держави:

- 1) верховенство і панування права в широкому розумінні, і закону у вузькому розумінні (держава має керуватися законом);
- 2) принцип розподілу влад (реалізується принцип верховенства закону, носить інструментальний характер);
- 3) пріоритет прав і свобод особистості. Права існують не лише у особистості, але і у колективу, у суспільства, держави (на першому місці в не правовій державі);
- 4) соціальна захищеність;
- 5) соціальна справедливість;

- б) чітке розмежування функцій держави і суспільства;
- 7) верховенство і пряма дія закону;
- 8) створення антимонопольного механізму, який унеможливує зосередження владних повноважень в певній ланці або інституті;
- 9) встановлення в законі і здійснення в житті суверенності державної влади;
- 10) формування суспільством на основі норм виборчого права законодавчих органів і контроль за формуванням і втіленням законодавчої волі в законах;
- 11) відповідність внутрішнього законодавства загальноприйнятими нормам і принципам міжнародного права;
- 12) взаємна відповідальність держави і особи;
- 13) наявність громадянського суспільства.

7.5. Принципи правової держави

Принципи правової держави:

1) принцип пріоритету права. (Принцип пріоритету права може бути розкритий при засвоєнні наступних моментів. По-перше, право пов'язане з людиною, це сторона його буття, універсальний засіб спілкування й гарантія нормального способу життя. По-друге, держава не єдине джерело формування права. У багатьох випадках воно лише оформлює, наділяє в правову форму або природно-правові вимоги, або волевиявлення всього народу (суспільства). По-третє, право виникло раніше, а тому носить більш природній характер, ніж держава. Пріоритет права означає: а) розгляд усіх питань суспільного й державного життя з позицій права, закону; б) об'єднання загальнолюдських морально-правових цінностей (розумність, справедливість) і формально-регулятивних цінностей права (нормативність, рівність усіх перед законом) з організаційно-територіальним розподілом суспільства й легітимною публічною

владною силою; в) необхідність ідеологічно-правового обґрунтування будь-яких рішень державних і суспільних органів; г) наявність у державі необхідних для вираження й дії права форм і процедур (конституції й законів, системи матеріальних і процесуальних гарантій і т. д.);

2) принцип правової захищеності людини й громадянина. (Названий принцип лежить в основі всіх взаємозв'язків громадянина як з державою і його органами, так і з іншими суспільними утвореннями, іншими громадянами в рамках правових відносин. Характер зазначеного принципу обумовлений природнім походженням права, що виник, по суті, із прагнення людини зберегти, захистити свої життя, волю, здоров'я і т. п. Абсолютність цього принципу полягає в тому, що всі взаємини індивіда з державою (його органами, посадовими особами) повинні базуватися тільки на правовій основі);

3) принцип єдності права й закону. (У правовій державі будь-який нормативно-правовий акт повинен не тільки за формою й найменуванням, але й за змістом бути правовим. Це означає, що він повинен відображати природно-правові основи, відповідати міжнародно-правовим нормам про права людини й громадянина, бути прийнятим легітимним органом державної влади. І нарешті, при його виданні повинен бути використаний увесь комплекс правових засобів, вироблених світовою практикою);

4) принцип розподілу влади. (Традиційна концепція розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову стосовно до сучасних держав повинна розумітися не як поділ влади, а як створення системи стримувань і противаг, що сприяють безперешкодному здійсненню всіма гілками влади своїх функцій. Законодавча влада (верховна), вибрана всенародно, відображає суверенітет держави. Виконавча влада, призначувана представницьким органом влади, займається реалізацією законів і оперативно-господарською діяльністю. Судова влада виступає гарантом відновлення порушених прав);

5) взаємна відповідальність держави і особи. (У антидемократичній державі є тільки відповідальність громадянина

перед державою, воно як би дарує йому права й визначає його статус (права й обов'язки). У правовій державі, навпаки, робляться акценти на відповідальність державних органів і посадових осіб перед громадянами);

б) громадянське суспільство. (Багатьма авторами побудова громадянського суспільства називається обов'язковою умовою для побудови правової держави. Однак трактування цього терміну в літературі різне: від простих зборів громадян до ідеальної суспільної моделі. У самому загальному виді громадянське суспільство – це та сфера суспільних відносин, у яку держава не має право втручатися адміністративними методами).

7.6. Функції громадянського суспільства у політичній системі

Політична система являє собою соціально-політичний механізм, який регулює основні суспільні інтереси і має свої особливості: вона володіє монополією на здійснення влади в масштабах всього суспільства, визначає стратегію суспільного розвитку загалом і економічну, соціальну, культурну та зовнішню політику зокрема; визначає і представляє інтереси панівних соціальних груп або всього суспільства на державному рівні; забезпечує політичне та адміністративно-державне управління суспільними процесами; сприяє стабілізації або дестабілізації суспільного життя; формує правову систему і функціонує в її рамках або виходить за межі правового поля; має спеціальний прошарок людей, які професійно зайняті в сфері управління.

Політичні відносини у суспільстві характеризують відносини між класами, соціальними групами, націями, політичними інститутами, між державою і особою в зв'язку з виробленням і реалізацією політики. Тому вони виступають важливою умовою здійснення соціальних інтересів і реалізуються в системі суспільних відносин,

визначають ступінь участі суб'єктів політики в здійсненні управління політичною та державною владою.

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами впливу держави, але охороняються та гарантуються нею. Тобто, громадянське суспільство розглядається як таке, що протистоїть державі. Його можна розуміти як організацію інтересів громадян незалежно від держави.

В громадянському суспільстві складаються якісно нові стосунки між суспільством і державою, між суспільством і особистістю, між державою і особистістю.

Серед основних ознак громадянського суспільства виділяються такі:

- розвинута система ринкових відносин, вільна конкуренція, свобода обміну діяльністю та її продуктами, між незалежними власниками;

- відповідний до вільних ринкових відносин суспільний лад та політична система, в якій держава є похідною від громадянського суспільства, знаходиться під його впливом і постійним контролем, а інші силові структури підзвітні і підконтрольні органам держави і суспільства;

- властивість саморегуляції суспільних дій безпосередньо самими же громадянами, на основі традицій, домовленостей та моральних норм;

- правова визначеність сфер пріоритетів державної діяльності і громадянського суспільства, недопустимість втручання державних органів в приватне життя громадян;

- економічний, політичний і ідеологічний плюралізм суспільного життя, повага до громадянських прав людей, які вважаються вищими цінностями суспільства;

- визнання реальних потреб і інтересів людей, як основного мотиву їх діяльності є моральною нормою громадянського суспільства. Таким чином, громадянське суспільство свою політичну

сутність виражає тим, що воно створює державу, делегує їй відповідні політичні повноваження, і таким чином, відокремлює себе від держави. Тобто, виходячи з базових теоретичних положень про діалектику розвитку суспільства і держави, можна стверджувати, що не держава зумовлює і визначає громадянське суспільство, а громадянське суспільство створює і підпорядковує своїм інтересам державу.

До основних функцій громадянського суспільства належать:

- 1) узгодження практичних дій людей;
- 2) інтеграція та узгодження інтересів спільноти, вироблення спільної думки та волі;
- 3) вироблення спільнотою загальних норм моралі та права;
- 4) захист інтересів окремої особи;
- 5) реалізація впливу на загальнодержавну політику;
- 6) створення умов забезпечення індивідуальної та спільної відповідальності за свої дії та рішення.

В сфері громадянського суспільства залишаються природні права людини, що не делеговані державі, право вибору діяльності, приватне життя та сфера свободи волі і духовності. До сфери держави відносяться встановлені закони, реалізація державної політики, публічне життя та суспільні обов'язки. Це означає, що і держава і громадянське суспільство повинні базуватись на тих самих моральних засадах, реалізовувати і дотримуватись у своєму розвитку тих самих моральних принципів і, насамперед, загальнолюдських моральних цінностей.

Суспільна система, що нині формується в Україні, тільки тоді зможе довести свою ефективність, коли будуть вирішені проблеми організації суспільного життя на демократичних засадах, принципах права, справедливості, реальному забезпеченні цілісного комплексу прав людини і громадянина.

Політичні партії в структурі політичної системи суспільства. Політичні партії є наважливим досягненням суспільного розвитку. Адже партія – це організована група людей, які мають спільні

політичні інтереси, ідеологію, програму і беруть участь у боротьбі за завоювання, розподіл, утримання політичної влади, або її заміну.

Тема 8. Поняття права. Право в системі соціальних норм

8.1. Поняття та види соціальних норм

Соціальна норма – це правило поведінки загального характеру, що складається у відносинах між людьми в суспільстві в зв'язку з проявом їх волі (інтересу) і забезпечується різними засобами соціального впливу.

Розрізняють такі критерії класифікації (види) соціальних норм:

За способом виникнення:

1) стихійні норми, що виникають неусвідомлено з природної потреби суспільства в упорядкуванні суспільних відносин;

2) свідомі, які виникають свідомо з необхідності не лише впорядкування відносин, а й закріплення прав та обов'язків суб'єктів.

За суб'єктами прийняття та охорони:

1) норми, які приймаються та гарантуються державою (правові, політичні);

2) норми, що розробляються, приймаються та гарантуються громадськими об'єднаннями (корпоративні, релігійні);

3) норми, що розробляються, приймаються та гарантуються суспільством (звичаї, традиції).

За способом закріплення:

1) усні, які існують у свідомості суб'єктів та передаються з покоління у покоління;

2) письмові, що мають документальну форму закріплення та певний ступінь обов'язковості.

За сферою регулювання:

- 1) традиції, тобто норми, які склалися в суспільстві історично;
- 2) звичаї, тобто норми, що склалися в результаті багаторазового застосування;
- 3) норми етики, що відображають відповідність поведінки суб'єктів встановленим зразкам, еталонам останньої;
- 4) норми естетики, які відображають відповідність знань суб'єкта культурним надбанням та досягненням суспільства;
- 5) норми моралі, що характеризують рівень уявлення суспільства про добро та зло, справедливість і несправедливість;
- 6) норми культури, які характеризують рівень духовного розвитку суспільства;
- 7) організаційні норми, що встановлюють порядок виникнення та функціонування недержавних структур;
- 8) політичні норми, які визначають взаємодію суб'єктів політичної системи у процесі виникнення та функціонування владних відносин;
- 9) релігійні норми, що засновуються на вірі у Бога та регулюють порядок здійснення релігійних культів;
- 10) корпоративні норми, які регулюють діяльність громадських об'єднань;
- 11) норми права, що є державно-владним засобом впливу на суспільство.

Характер розвитку суспільства впливає на значимість того чи іншого виду норм. В суспільстві до виникнення держави переважно існували звичаї, традиції, що регулювали суспільні відносини, відображали та конкретизували дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, тобто таких норм, які діють з природно-історичною необхідністю. У державно-організованому суспільстві виникають нові правила соціальної регуляції, серед яких важливе місце займають право, мораль та інші норми.

Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами

регулювання суспільних відносин, а й за способами встановлення і забезпечення, за суб'єктами їх прийняття тощо.

8.2. Принципи права та їх значення для юридичної практики

Принципи права:

- 1) загально-соціальні (економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, морально-духовні та ін.);
- 2) юридичні (загальні, галузеві, міжгалузеві).

Значення принципів права:

- 1) здійснювати узагальнене закріплення засад суспільного ладу;
- 2) забезпечувати однотипне формулювання норм права;
- 3) забезпечувати їх вплив на суспільні відносини шляхом правового регулювання та інших видів правового впливу.

Незважаючи на багатоманітність типів правових систем та різний їх підхід до проблеми принципів права усі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу принципів права. Принципи права згодом набули універсального значення, оформилися в галузі основних прав людини, одержали закріплення на міжнародному рівні. Сьогодні принципи права є актуальними насамперед у зв'язку із завданням забезпечення прав людини.

Загальні принципи права:

- принцип свободи;
- принцип справедливості;
- принцип рівності;
- принцип гуманізму;
- принцип демократизму;
- принцип законності;
- принцип правової презумпції.

Ознаки юридичної практики:

- 1) юридична практика являє собою різновид соціально-історичної практики. Тому їй властиві риси, характерні для будь-якої суспільної практики;

2) разом із правом і правосвідомістю юридична практика є найважливішим компонентом правової системи суспільства. Без цього виду соціальної практики немислиме виникнення, розвиток і функціонування правової системи;

3) юридична практика утворює частину культури суспільства;

4) суспільна, колективна природа юридичної практики проявляється в тому, що, по-перше, вона обумовлена іншими типами соціальної практики. По-друге, будь-яка юридична діяльність припускає відповідні форми співробітництва між її суб'єктами й учасниками, обмін інформацією й результатами. По-третє соціально-правовий досвід, що накопичується, є сукупним продуктом спільної діяльності;

5) на відміну від теоретичної (наукової) діяльності, де виробляються ідеї й поняття, юридична практика спрямована на об'єктивно-реальну зміну навколишньої дійсності;

6) юридична практика сприяє цілеспрямованій зміні суспільного життя. Це досягається за допомогою видання нових або зміни вже існуючих нормативно-правових приписань, їх тлумачення й конкретизації, використання й застосування;

7) у процесі юридичної практики виникають різноманітні матеріальні, політичні, соціальні й інші зміни;

8) юридична практика урегульована правом і іншими соціальними нормами (моральними, корпоративними звичаями, традиціями тощо;

9) основні різновиди юридичної практики (правотворча, правозастосовча, судова, слідча й т.п.) являють собою специфічне виробництво, відповідним чином організоване й сплановане, де є необхідні виробники й споживачі, засоби й методи, технологія та ін. Тому, як і в будь-якому виробництві, тут потрібен високий професіоналізм і ресурсозабезпеченість. Юридична практика тією чи іншою мірою повинна забезпечуватися заходами матеріального, організаційного, кадрового, наукового й іншого характеру;

10) юридична практика тією чи іншою мірою впливає на суспільне життя, сприяючи розвитку процесів, що відбуваються в

ньому, або гальмуючи їх. Це методологічно важливе положення слід мати на увазі при формуванні й реалізації будь-яких планів і програм економічної, політичної, соціальної й іншої перебудови суспільства.

Тема 9. Норми права

9.1. Специфіка структури норм права в різних галузях права

Структура, або внутрішня форма норми права – це внутрішня будова норми права, що виражається в її поділі на складові елементи, нерозривно пов'язані між собою (гіпотеза, диспозиція і санкція).

Норми конституцій, здебільшого, є установчими нормами, принципами. За своєю структурою вони, як правило, складаються із диспозицій, не мають санкцій, нечасто містять гіпотези.

Для *приватноправових галузей*, зокрема цивільного, сімейного та господарського законодавства, є характерними диспозитивні нормативні приписи, наявність у структурі гіпотез та диспозицій, санкції часто викладаються окремими статтями та розділами закону. Цивільно-правовим нормам притаманний складний формальний описовий характер правової норми, де детально викладається права та обов'язки суб'єктів зобов'язання.

Для *кримінального законодавства* є характерними норми, які містять класичну структуру – «гіпотезу – диспозиція – санкція». За формальними рисами це, як правило, норми-дефініції, у яких вказуються ознаки злочину. Як норми-заборони положення кримінального законодавства мають, як правило, імперативний характер.

9.2. Структура норми права

Структура, або внутрішня форма норми права – це внутрішня побудова норми права, яка виражається у її поділі на складові елементи, пов'язані між собою.

Гіпотеза (припущення) – частина норми, що вказує, за яких обставин норма вступає в дію. Відповідає на питання: Де? Коли? У якому випадку? За яких умов?

Диспозиція (розпорядження) – частина норми, у якій формується саме правило поведінки, права і обов'язки.

Санкція (стягнення) – частина норми, що встановлює заходи (вид і розміри) державного примусу, застосовувані при її порушенні.

Елементи класичної моделі норми права можна умовно змалювати за допомогою такої схеми: «якщо – тоді – у противному випадку» або «якщо – тоді – а інакше».

Приклади.

№ 1. Якщо продавець оформляє договір купівлі-продажу (гіпотеза), то він зобов'язаний при оформленні договору попередити про право третіх осіб (диспозиція), інакше до нього застосовуватимуться засоби впливу, спрямовані на захист прав покупця (санкція).

№ 2. Якщо адвокату у зв'язку з виконанням їм своїх професійних обов'язків стали відомі дані попереднього слідства (гіпотеза), то адвокат зобов'язаний не розголошувати їх без згоди слідчого або прокурора (диспозиція), а у противному разі адвокати, винні у розголошенні даних попереднього слідства, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством (санкція).

9.3. Характеристика видів норм права

Норма права – це загальнообов’язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу.

Норми права за предметом правового регулювання (або за галузями права): норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, екологічного права та ін.

Норми права за методом правового регулювання (або за формою закріплення бажаної поведінки суб’єктів права):

Імперативні – норми, що виражають у категоричних розпорядженнях держави чітко позначені дії і не допускають ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов’язків суб’єктів. Інакше: імперативні норми прямо наказують правила поведінки.

Диспозитивні – норми, у яких держава наказує варіант поведінки, але які дозволяють сторонам регульованих відносин самим визначати права й обов’язки в окремих випадках. Їх називають «заповнювальними», оскільки вони заповнюють відсутність угоди і діють лише тоді, коли сторони регульованих відносин не встановили для себе іншого правила, не домовилися з даного питання (розпізнаються через формулювання: «за відсутності іншої угоди», «якщо інше не встановлено в договорі» та ін.). Інакше: диспозитивні норми надають свободу вибору поведінки.

Норми права за характером впливу на особу:

Заохочувальні – норми, що встановлюють заходи заохочення за варіант поведінки суб’єктів, який схвалюється державою і суспільством і полягає в сумлінній і продуктивній праці (наприклад, правила щодо виплати премій).

Рекомендаційні – норми, що встановлюють варіанти бажаної з погляду держави поведінки суб’єктів.

Норми права по субординації в правовому регулюванні:

Норма матеріального права – норма, що є первинним регулятором суспільних відносин: містить правило (права, обов'язки, заборони), на підставі якого можливо вирішення справи по суті. Наприклад, не можна вчиняти вбивство.

Норма процесуального права – норма, що встановлює оптимальний порядок застосування норм матеріального права: містить правило, на підставі якого можливе вирішення справи по суті. Наприклад, порядок розслідування злочину, порядок виклику свідків до суду тощо.

Норми права за суб'єктами правотворчості:

- норми органів представницької влади;
- норми глави держави;
- норми органів виконавчої влади;
- норми громадських об'єднань, комерційних організацій, трудових колективів підприємств.

Норми права за функціональною спрямованістю (за функціями права):

Регулятивні (правила поведінки) – встановлюють права і обов'язки суб'єктів (наприклад, норма, що закріплює правомочності власника: володіння, користування, розпорядження, чи норма, що визначає порядок шлюбу).

Охоронні (сторожі порядку) – встановлюють способи юридичної відповідальності за порушення прав і невиконання обов'язків, закріплених у регулятивних нормах (наприклад, норма Кримінального кодексу про відповідальність за вбивство).

Регулятивні норми права за характером розпоряджень, що містяться в них: заборонна норма відповідає охоронній нормі, проте їх не слід плутати. У заборонній нормі заборона чинити правопорушення (злочини) має регулятивний характер, оскільки її дотримання, пов'язане з не доведенням до правопорушення (злочину), із підтримкою правопорядку. Наприклад, адміністративно-правова норма, що встановлює заборону займатися певним

промислом, є заборонною нормою. Охоронна (кримінально-правова) норма, яка вказує на конкретні злочини і міри покарання, припускає заборону чинити злочини, але не містить заборони, оскільки її застосування розраховане на факт скоєння злочинного діяння, на порушення правопорядку. У разі злочину відбувається порушення не охоронної (кримінально-правової) норми, а регулятивної норми з іншої галузі права: зобов'язувальної, заборонної або дозвільної. Охоронна правова норма не порушується, оскільки умовою, що викликає її дію, служить акт злочину.

Заборона входить до змісту і зобов'язувальної норми. Встановлюючи обов'язок особи здійснювати певні позитивні дії, зобов'язувальна норма містить заборону зробити щось інакше, ніж це потрібно для забезпечення інтересу уповноваженої особи. У разі порушення зобов'язувальної норми відбувається посягання не на заборону (як у заборонній нормі), а на позитивне зобов'язування.

Тема 10. Правотворчість. Джерела права

10.1. Поняття джерела права.

Характеристика видів джерел права

В юриспруденції склалися наступні підходи до визначення поняття «джерела права»:

- це джерела виникнення права як соціального явища, сила, що творить право;
- це пам'ятки історії, літератури, судові справи та звичаї, що існували історично та мали значення для чинного на той час права;
- це певний вид діяльності державної влади з утворення правових норм;
- це матеріали, взяті за основу того чи іншого законодавства;

– це способи зовнішнього виразу, існування та перетворення права.

Найпоширенішими видами джерел права є нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай та правовий прецедент.

Нормативно-правовий акт – письмовий офіційний документ, прийнятий (виданий) правотворчим органом у межах його компетенції, який встановлює, змінює чи скасовує правові норми з метою регулювання суспільних відносин.

Нормативний акт відносять до первинних джерел права практично в усіх сучасних державах. З огляду на його юридичну форму і зміст це найбільш досконале джерело права. На відміну від інших видів форм права нормативно-правовий акт характеризується такими рисами:

- приймається тільки уповноваженими суб'єктами нормотворчості;
- має визначену структуру, чітко формулює зміст правових норм;
- має письмову форму і оприлюднюється в офіційних виданнях;
- розробляється та ухвалюється з додержанням встановленої законом процедури;
- може бути оперативно змінений і доповнений відповідно до потреб соціальної практики;
- є обов'язковим до виконання і містить гарантії на випадок його можливого порушення;
- підлягає систематизації, яка дає можливість легко відшукати його в нормативно-правовому масиві.

Систему нормативно-правових актів очолює конституція держави. Це основний закон, який має найвищу юридичну силу.

Нормативні акти забезпечують ефективне правове регулювання у відповідних сферах суспільних відносин.

Нормативно-правовий договір – це двостороння або багатостороння угода, внаслідок якої встановлюються, змінюються чи скасовуються норми права. Договори з нормативним змістом на відміну від індивідуально-правових договорів завжди містять загальні правила поведінки і не мають персоніфікованого характеру.

Нормативно-правовий договір характеризується наступними рисами:

- це правоутворюючий акт, змістом якого є взаємні права та обов'язки;
- його юридична сила залежить від правового статусу суб'єктів;
- нормативний договір виступає частиною національного законодавства;
- виконання договірних зобов'язань гарантується державою;
- нормативний договір укладається і набуває чинності згідно з встановленою процедурою;
- він розрахований на тривалий строк дії, багаторазове застосування.

Правовий звичай – визнане державою правило поведінки, що склалося внаслідок його фактичного одноманітного застосування протягом тривалого часу.

Правовим звичай стає тоді, коли він одержує санкцію (офіційне схвалення) держави. Правовими звичаями, стають звичаї, які відображають тривалу правову практику і відповідають моральним засадам даного суспільства.

Правові звичаї мають такі ознаки:

- формуються самим суспільством;
- виникають спонтанно, стихійно;
- це неписані правила поведінки;
- можуть застосовуватися на рівні як окремих соціальних груп, так і всього суспільства;
- мають безперервний і однаковий характер додержання;
- їх змістом є визначені правила поведінки;
- тісно пов'язані з релігійними і традиційними нормами.

Правовий прецедент. Прецедентом є така поведінка влади, що мала місце хоча б один тільки раз, але може бути прикладом для такої поведінки цієї влади. Іншими словами, правовий прецедент – це рішення юрисдикційних і адміністративних органів по конкретній справі, що згодом приймається за загально обов'язкове правило.

Розрізняють судовий і адміністративний прецедент. При прецедентній формі права судові (а іноді й адміністративні) органи фактично наділені владою створювати нові правові норми. Результатом правозастосовної діяльності нерідко є створення правових положень, для яких характерний відомий ступінь узагальненості й обов'язковості.

Прецеденти характеризуються наступними рисами:

- визнання прецеденту джерелом права;
- нормативний характер судових прецедентів;
- загальнообов'язковий характер прецеденту для державних органів;
- формування і функціонування прецеденту на основі чинного законодавства;
- спрямованість на заповнення прогалин та усунення двозначностей у законодавстві;
- казуїстичність прецеденту.

10.2. Поняття правотворчості, її види та функції

Правотворчість – це правова форма діяльності держави за участю громадського суспільства (у передбачених законом випадках), пов'язана із встановленням (санкціонуванням), зміною, скасуванням юридичних норм.

Розрізняють наступні види правотворчості:

- 1) безпосередня правотворчість народу – участь громадян у референдумах і плебісциту, дозволяє безпосередньо здійснювати суверенітет народу;
- 2) законотворчість – безпосередня реалізація суверенітету народу вищими законодавчими (представницькими) органами держави (суб'єкта федерації). Парламенти і законодавчі збори представляють законодавчу гілку влади (в країнах, які визнають розділення влади);

3) негативна правотворчість – скасування норм або цілих нормативно-правових актів, у разі визнання їх такими, що суперечать Конституції (наприклад, Конституційним судом);

4) надзвичайна правотворчість – прийняття законів та інших нормативно-правових актів для врегулювання суспільних відносин у будь-яких екстрених ситуаціях;

5) підзаконна правотворчість – правотворчість державних органів виконавчої гілки влади (уряду) і окремих посадових осіб: президента, міністрів і т. ін.;

6) локальна правотворчість – правотворчість органів місцевого самоврядування: муніципалітетів, адміністрацій міст і районів. Іноді локальну правотворчість іменують правотворчістю громадських організацій;

7) договірна правотворчість – діяльність державних органів щодо укладання нормативних договорів.

Функції правотворчості – напрямки діяльності, пов'язаної зі встановленням, зміною або скасуванням правових норм, створенням і розвитком законодавства.

Основні функції правотворчості:

1) функція первинного регулювання суспільних відносин (розробка і прийняття нових правових норм) діє в тих випадках, коли суспільні відносини раніше не регулювалися і вперше виникла необхідність у їх регулюванні;

2) функція відновлення правового матеріалу (скасування, зміна або доповнення до чинних норм) припускає заміну тих законів, що застаріли, не відповідають потребам суспільного розвитку;

3) функція заповнення прогалін у праві, тобто усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативних актах необхідних юридичних норм;

4) функція упорядкування нормативно-правового матеріалу (кодифікаційна або систематизаційна правотворчість). Організаційною формою цієї функції є кодифікація законодавства, що припускає обґрунтоване його відновлення.

10.3. Правовий прецедент як джерело права

Правовий прецедент виникає у Англії, де на ранніх етапах розвитку держави основним джерелом права був правовий звичай. Розвиток суспільних відносин призвів до централізації влади, що в умовах відсутності законодавчих актів викликало потребу винесення судами подібних рішень при розгляді аналогічних справ. Так виник судовий прецедент як джерело права.

Правовий прецедент – це джерело права, виражене в об'єктивованому рішенні органу держави, містить юридичне положення або надає тлумачення спірному питанню, або ж вирішує не передбачене у законі питання, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні всіх наступних аналогічних справ.

При розгляді справи суддя повинен обов'язково враховувати обставини справи, у зв'язку з якими прийняте попереднє рішення. Дотримання такого рішення має на меті досягнення високого рівня одноманітності судової практики. Офіційно вважається, що суддя не створює право, а вирішує справи відповідно до існуючих правових норм. З іншого боку, приймаючи рішення суддя формулює правило, для застосування якого в майбутньому обов'язковим є тлумачення, тому остаточно прецедент є результатом узагальнення судової практики з його застосування.

Структура правового прецеденту складається з трьох елементів:

- 1) встановлення конкретних обставин справи;
- 2) правові принципи, які застосовуються при її розгляді і вирішенні;
- 3) висновок у справі.

Особливістю правового прецеденту як джерела права є те, що не все рішення є обов'язковим, а лише його частина – сутність рішення. Сутність містить правові принципи, які застосовуються для вирішення правових питань відповідно до конкретних обставин справи. Іншими словами це аргументація судді стосовно вирішення справи.

Судовий прецедент є обов'язковим для судів тієї ж або нижчої інстанції при розв'язанні аналогічних справ, або є таким, що слугує прикладом тлумачення закону та не має обов'язкової сили. Ступінь обов'язковості прецеденту залежить від місця в судовій системі як суду, що вирішує справу, так і суду, чиє рішення береться за зразок.

Основні риси судового прецеденту:

1) динамічність (можливість при прийнятті рішення найповніше врахувати особливі й конкретні обставини справи та врахувати попередній судовий досвід);

2) гнучкість (можливість судді обирати відповідний прецедент та відхиляти той, що не відповідає суттєвим обставинам справи);

3) потреба високого рівня професіоналізму суддів (виявляється у знаходженні відповідного прецеденту);

4) формальна визначеність та можливість реалізації, забезпечується регулярною публікацією в офіційних засобах масової інформації;

5) можливість вільного тлумачення справи суддею та її вирішення відповідно до суб'єктивного розуміння ним норми.

Критерії класифікації правових прецедентів:

1) залежно від змісту прецеденту: креативні (створюють нову норму права у випадку існування прогалини у праві), інтерпретаційні (тлумачать зміст існуючих норм права);

2) залежно від того, який орган постановив рішення: судові та адміністративні.

У країнах англосаксонської правової системи прецедент тісно взаємодіє із законодавством, усуваючи його прогалини і визначаючи практику застосування. Як правило, правовий прецедент містить норму – правило поведінки, яка регулює суспільні відносини, що не врегульовані ні законодавчими актами, ні іншими правовими актами. Велика кількість прецедентів стосовно подібних справ часто призводить до виникнення прецедентів протилежного змісту.

У країнах романо-германської правової сім'ї, де прецеденти не визнаються джерелом права, існуюча практика вирішення справ судовими і адміністративними органами державної влади і прийняття

відповідних правових актів має характер з'ясування і роз'яснення змісту правових норм

10.4. Принципи та стадії правотворчості

Принципи правотворчості:

Загальні:

- 1) гуманізм;
- 2) демократизм;
- 3) законність;
- 4) гласність;
- 5) системність;
- 6) науковість.

Спеціальні:

- 1) оперативність;
- 2) поєднання динамізму і стабільності;
- 3) плановість;
- 4) старанність і скрупульозність;
- 5) професіоналізм;
- 6) техніко-юридична досконалість;
- 7) урахування місцевого досвіду.

Стадії правотворчості:

1. Передпроектна стадія (формування юридичного мотиву про необхідність внесення змін до чинної системи норм права – відбувається на рівні правосвідомості в результаті виявлення волі народу (колективу), об'єктивно зумовленої потребами його соціального життя);

2. Проектна стадія (розробка концепції проекту нормативно-правового акта і підготовка його тексту (або доробка проекту, внесеного в порядку правотворчої ініціативи), тобто юридичне формулювання волі народу (колективу) у вигляді норм права):

А) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта правотворчим органом;

Б) обговорення проекту нормативно-правового акта і узгодження його тексту з зацікавленими особами;

3. Стадія прийняття проекту нормативно-правового акта (офіційне прийняття проекту після його обговорення);

4. Засвідчувальна стадія:

А) підписання нормативно-правового документа;

Б) надання йому реєстраційного коду після включення до Єдиного реєстру нормативних актів України;

5. Інформаційна стадія (офіційне опублікування прийнятого нормативно-правового акта в засобах масової інформації).

10.5. Система джерел права сучасної України

Нормативно-правовий акт – це офіційний акт волевиявлення (рішення) уповноважених суб'єктів права, що встановлює, змінює чи скасовує правові норми з метою регулювання суспільних відносин.

Нормативно-правовий акт – це документ, прийнятий у визначеному порядку компетентним державним органом, у якому містяться норми права. У нашій правовій системі нормативно-правовий акт є основним джерелом права. Нормативно-правові акти поділяють на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Закони – це нормативно-правові акти, що видаються законодавчими органами (Верховною Радою України), мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші суспільні відносини. Закони зазвичай поділяються на конституційні та звичайні.

Усі закони мають вищу юридичну силу, яка полягає у тому, що:

1) ніхто, крім органів законодавчої влади, не може приймати закони, змінювати чи скасовувати їх;

2) лише Конституційний Суд України може визнати закон України чи його окреме положення неконституційним;

3) усі інші нормативно-правові акти повинні видаватися відповідно до законів;

4) у разі колізій між нормами закону і підзаконного нормативно-правового акту діють норми закону.

Підзаконні нормативно-правові акти – результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави та уповноважених на те державою громадських об'єднань. Такі акти зазвичай розвивають чи деталізують окремі положення законів.

Розрізняють такі види підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали:

- 1) нормативні акти Президента України
- 2) нормативні акти Кабінету Міністрів України
- 3) нормативні акти Верховної Ради та Ради міністрів Автономної Республіки Крим
- 4) нормативні акти міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом
- 5) нормативні акти місцевих державних адміністрацій
- 6) нормативні акти органів місцевого самоврядування
- 7) нормативні акти відділів та управлінь відповідних центральних органів на місцях
- 8) нормативні акти керівників державних підприємств, установ, організацій на місцях
- 9) інші підзаконні нормативні акти.

Нормативний договір – це угода двох чи більше сторін, в результаті якої встановлюються, змінюються чи скасовуються норми права.

Основна характеристика нормативного договору як джерела права полягає в тому, що він є результатом добровільного волевиявлення сторін, які самі прийняли на себе обов'язок дотримуватись встановлених норм. Ознакою нормативного договору є те, що це договір про правила поведінки. Саме ця ознака відрізняє його від інших договорів, які не мають такої ознаки права, як нормативність.

Нормативні договори виступають основним джерелом міжнародного права. Застосовуються вони також і в конституційному, цивільному, трудовому та деяких інших галузях права.

Прикладом нормативного договору може бути колективний договір, який укладається на підприємстві між трудовим колективом і власником.

10.6. Судовий прецедент як джерело права. Переваги та недоліки прецедентного права

Прецедент (від лат. praecedentis – передуючий) – це поведінка в певній ситуації, яка розглядається як зразок при аналогічних обставинах.

Сутність судового прецеденту полягає у наданні нормативного характеру актам суду. У зв'язку з чим під судовим прецедентом часто розуміється рішення суду у конкретній справі, яке є обов'язковим при розгляді аналогічних справ в майбутньому. Втім обов'язковим для судів є не все рішення, а тільки суть правової позиції суду, на підставі якої постановляється рішення.

У сучасності судовий прецедент є одним з основних джерел права у різних державах з відмінними правовими системами. Роль судового прецеденту та його місце серед інших джерел права значно різняться у різних державах. Найбільшого значення судовий прецедент набув у Великобританії та державах, які відносяться до англосаксонської правової системи (США, Канада, Австрія, Нова Зеландія та інші країни). Батьківщиною класичного прецедентного права вважається Англія. Основу права Англії складає «Загальне право», яке створювалося королівськими судами і є правом судової політики. Англійські суди і зараз не тільки застосовують, але й створюють правові норми.

Основу судового прецеденту складає принцип, що суд не може відмовити будь-якому у правосудді на підставі відсутності приємного

для нього випадку закону: і з такої справи суд зобов'язаний винести обґрунтоване рішення.

Критики судового прецеденту, як джерела права підкреслюють, що рішень судів з конкретних справ з часом накопичується велика кількість; як наслідок, нефахівець не може орієнтуватись у такому морі правових документів, що створює умови для можливого свавілля та зловживання. На їх думку, право набуває крайньої складності та заплутаності.

Тема 11. Нормативно-правовий акт: поняття, ознаки та види

11.1. Види нормативно-правових актів

Види нормативно-правових актів за юридичною чинністю:

- закони;
- підзаконні нормативні акти.

Юридична чинність нормативно-правового акта – це його специфічна властивість мати точно позначене місце в ієрархії інших правових актів і залежати за формальною обов'язковістю від того, який орган видав акт, тобто хто є суб'єктом нормотворчості.

Види нормативно-правових актів за сферою дії:

- загальні;
- спеціальні;
- локальні.

Види нормативно-правових актів за характером волевиявлення:

- акти встановлення норм права;
- акти заміни норм права;
- акти скасування норм права.

Види нормативно-правових актів за галузями законодавства:

- цивільні;
- кримінальні;
- адміністративні;
- кримінально-процесуальні;
- адміністративно-процесуальні та ін.

Види правових актів за суб'єктами нормотворчості (в Україні):

- Верховна Рада України – закони і постанови;
- Верховна Рада Автономної Республіки Крим – постанови (з питань, що носять нормативно-правовий характер); рішення (з питань організаційно-розпорядчого характеру);
- Президент України – укази (нормативні та ненормативні); розпорядження;
- Кабінет Міністрів України – постанови і розпорядження;
- керівники міністерств і відомств – нормативні накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки міністра;
- Рада Міністрів Автономної Республіки Крим – постанови, рішення і розпорядження;
- голови місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій – розпорядження;
- місцеві ради народних депутатів, їх виконавчі комітети – рішення і нормативні постанови; керівники їхніх управлінь і відділень – нормативні накази;
- адміністрація державних підприємств, установ, організацій – нормативні накази, статuti, положення та інструкції.

11.2. Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та по колу осіб

Дію нормативного акта у часі характеризують чотири показники: 1) момент набуття нормативним актом чинності; 2) напрям темпоральної дії нормативного акта (показник, що визначає дію нормативного акта стосовно правових відносин, які виникли до і

після набуття ним чинності); 3) момент зупинення дії нормативного акта; 4) момент припинення дії нормативного акта.

Дія нормативного акта у часі починається з моменту набрання ним чинності – календарної дати, з якої всі суб'єкти права (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, інші фізичні і юридичні особи тощо) повинні керуватися ним, виконувати і додержуватись його приписів.

Порядок набуття чинності загальнодержавними нормативними актами (на прикладі України):

1. Нормативні акти Верховної Ради України і Президента України набирають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим нормативним актом, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні (ч. 5 ст. 94 Конституції України від 28.06.1996 року та п. 4 Указу Президента України № 503/97 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997 року).

2. Нормативні акти Кабінету Міністрів України набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування (ст. 55 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 21.12.2006 року).

3. Нормативні акти, що видаються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, органами господарського управління та контролю і стосуються прав, свобод та законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України. Такі нормативні акти набувають чинності через 10 днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізніший строк набрання чинності (п. 3 Указу Президента України № 493/92 «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 3.10.1992 року).

Нормативно визначаються офіційній ні друковані видання, в яких офіційно оприлюднюються закони та інші нормативно-правові акти.

Після опублікування в одному з цих видань нормативний акт вважається доведеним до відома населення (офіційно оприлюдненим).

Дія нормативно-правових актів у просторі визначається територіальними межами його обов'язковості. Територія держави – це обмежений кордонами держави простір суші, її надра, континентальний шельф, повітряний простір над землею і водною територією, національні і територіальні води (до 12 морських міль). До державної території дорівнюють території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, воєнні кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря.

Нормативно-правові акти діють за територіальним і екстериторіальним принципами.

Територіальний принцип – це дія нормативних актів у межах території держави.

Нормативні акти можуть поширюватися:

- на всю територію держави (закони, укази, постанови);
- на територію автономій (нормативні акти державних органів автономії);
- на територію місцевих адміністративно-територіальних одиниць (рішення органів місцевого самоврядування).

Екстериторіальний принцип – це дія нормативних актів поза межами держави. Певні частини території держави (будинки іноземних посольств, консульств) вважаються такими, що не знаходяться на території держави, де вони фактично існують, а юридично визнається, що вони знаходяться на території тієї держави, чие посольство вміщується в даному будинку. Суб'єкти, які знаходяться на такій території, підпадають під дію законодавства тієї країни, до якої належать посольства та консульства.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб – це їх поширення на певні категорії суб'єктів права.

Коло осіб, які підпадають під дію нормативного акта, визначається обсягом і специфікою правового статусу суб'єктів.

За характером політико-правового зв'язку суб'єкта з державою розрізняють:

1) нормативні акти загальної дії, які поширюються на всіх осіб, що перебувають на території держави (Конституція, закони);

2) нормативні акти, які поширюються тільки на громадян даної держави (закони політико-правового напрямку);

3) нормативні акти, які поширюються на іноземних громадян та осіб без громадянства (закони, які закріплюють правовий статус іноземців).

За професійним і соціальним статусом суб'єктів права виокремлюють нормативні акти спеціальної дії, що поширюються тільки на коло спеціальних суб'єктів, тобто осіб, які володіють певною професією і займають певні посади (судді, прокурори, народні депутати) або мають особливе соціальне становище (пенсіонери, інваліди, сиріти).

Залежно від місця проживання, місця перебування суб'єктів права виділяють нормативні акти, що діють відносно осіб, що постійно проживають на території держави, і нормативні акти, що поширюються на осіб, які тимчасово перебувають на даній території (біженці, переселенці).

11.3. Поняття, ознаки та види нормативно-правових актів

Нормативно-правовий акт – письмовий офіційний документ, прийнятий (виданий) правотворчим органом у межах його компетенції, який встановлює, змінює чи скасовує правові норми з метою регулювання суспільних відносин. Отже, нормативно-правовий акт становить рішення правотворчого органу, спрямоване на встановлення, зміну або скасування дії норм права.

Ознаки нормативно-правового акта:

- 1) приймається або санкціонується уповноваженими органами держави (правотворчими органами) або народом (через референдум);
- 2) має офіційний характер, обов'язковий для виконання;
- 3) спрямований на регулювання суспільних відносин;
- 4) завжди містить нові норми права або змінює чи скасовує чинні;
- 5) приймається з дотриманням певної процедури;
- 6) має форму письмового акта-документа і точно визначені реквізити (вид акта, найменування органу, який ухвалив акт, заголовок, дата ухвалення акта, номер акта, дані про посадову особу, яка підписала нормативно-правовий акт);
- 7) публікується в офіційних спеціальних виданнях.

Види нормативно-правових актів:

За юридичною чинністю:

- 1) закони;
- 2) підзаконні нормативні акти.

За сферою дії:

- 1) загальні;
- 2) спеціальні;
- 3) локальні.

За характером волевиявлення:

- 1) акти встановлення норм права;
- 2) акти заміни норм права;
- 3) акти скасування норм права.

За галузями законодавства:

- 1) цивільні;
- 2) кримінальні;
- 3) адміністративні;
- 4) кримінально-процесуальні;
- 5) адміністративно-процесуальні.

За суб'єктами нормотворчості (Україна):

- 1) Верховна Рада України (закони і постанови);
- 2) Верховна Рада Автономної Республіки Крим (постанови, рішення);

- 3) Президент України (укази, розпорядження);
- 4) Кабінет Міністрів України (постанови, розпорядження);
- 5) керівники міністерств і відомств (нормативні накази, інструкції, розпорядження, положення, вказівки міністра);
- 6) Рада Міністрів Автономної Республіки Крим (постанови, рішення, розпорядження);
- 7) голови місцевих (обласних і районних) державних адміністрацій (розпорядження);
- 8) місцеві ради народних депутатів, їх виконавчі комітети (рішення і нормативні постанови); їх керівники (нормативні накази);
- 9) адміністрація державних підприємств, установ, організацій (нормативні накази, статути, положення та інструкції).

11.4. Прогалини в праві та способи їх подолання

Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність у чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм.

Прогалина у законі – це повна або часткова відсутність необхідних юридичних норм у даному законі.

Причини прогалин:

- 1) невміння законодавця відобразити в нормативно-правових актах усе різноманіття життєвих ситуацій, які вимагають правового регулювання;
- 2) невміння законодавця передбачити появу нових життєвих ситуацій у результаті постійного розвитку суспільних відносин, здійснити щодо них певні законодавчі дії;
- 3) технічні помилки законодавця, допущені при розробці законів і у використанні прийомів юридичної техніки.

Прогалини в праві виникають, як правило, там, де є суперечливість норм однакової сили, коли одна з них знищує іншу. Прогалини в законодавстві повинні усуватися в процесі

правотворчості шляхом внесення змін і доповнень до законів, видання нових, досконаліших юридичних актів.

За наявності прогалини в галузі кримінального законодавства і законодавства про адміністративні правопорушення виходом для юриста є відмова у порушенні провадження в справі, тобто ухвалення виправдувального рішення. Юрист у такому разі повинен керуватися принципом, відомим ще з часів римського права: «Немає злочину і немає вини, немає покарання і немає стягнення, якщо немає закону».

За наявності прогалини у галузі цивільного законодавства суди не можуть відмовити у правосудді, посилаючись на відсутність закону. У разі прогалин у цивільно-правових відносинах застосовується аналогія двох видів:

1) аналогія закону. (Аналогія закону – це вирішення справи або окремого юридичного питання на основі правової норми, розрахованої на подібні випадки. Аналогія виключається, якщо вона прямо заборонена законом або якщо закон пов'язує настання юридичних наслідків з наявністю конкретних норм);

2) аналогія права. (Аналогія права – це вирішення справи або окремого юридичного питання на основі принципів права, загальних засад і змісту законодавства).

При вирішенні справи за аналогією закону і аналогією права необхідно додержуватися наступних умов:

1) аналогія допустима лише у разі повної відсутності або неповноти правових норм;

2) суспільні відносини, до яких застосовується рішення за аналогією, повинні бути врегульовані хоча б у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання;

3) наявність подібності аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних, юридичне рівнозначних ознаках; розбіжність – у деталях, у неістотному;

4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має йти спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої – в іншій галузі та у законодавстві в цілому;

5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії розпоряджень закону, його меті;

б) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до даного випадку.

Для усунення прогалин у законі використовується також субсидіарне застосування норм права – це додаткове застосування одного інституту або галузі права до відносин, що регулюються іншим інститутом або галуззю права. Субсидіарне застосування правових норм до різних відносин, як правило, закріплене в законі. Є випадки субсидіарного застосування, які прямо законом не передбачені. Теоретичним підґрунтям субсидіарного застосування є системність права, поділ його на взаємозалежні галузі та інститути.

Тема 12. Система права та законодавства

12.1. Поняття системи права.

Характеристика елементів системи права

Система права – це об'єктивна обумовлена системою суспільних відносин внутрішня будова (структура) права, яка складається з взаємозалежних норм, логічно розподілених за галузями, підгалузями та інститутами.

Структура системи права – це її внутрішній устрій. Розкрити структуру права можна через визначення первинного елементу системи – правової норми та врахування предмета правового регулювання.

Головними структурними елементами є:

- норма права;
- інститут права;
- підгалузь права;
- галузь права.

Норма права – первинний, найменший структурний елемент права, який за своєю сутності є правилом поведінки, визнаним і охоронюваним державою.

Норма є таким універсальним елементом права, головною одиницею виміру правової матерії, яка проявляє свої властивості на усіх рівнях системи права. Впорядкування, узгодженість, взаємопов'язаність, розподіл і згрупованість правових норм у системі права зумовлені, з одного боку, об'єктивною структурою предмета регулювання – суспільними відносинами, а з іншого – прагненням суб'єкта – законодавця врегулювати ці відносини правовими засобами.

Інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду.

Інститут права характеризується тим, що: а) регулює певний вид однорідних суспільних відносин; б) є складовою частиною однієї або декількох галузей права; в) є логічно замкнутою, відокремленою сукупністю норм; г) функціонує автономно, відносно самостійно в межах галузі права, тобто регулює суспільні відносини незалежно від інших інститутів права.

Підгалузь права – певна сукупність (об'єднання) правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права.

Як цілісне утворення підгалузь права регулює специфічне коло відносин у межах сфери правового регулювання відповідної галузі права, яка характеризується правовою уособленістю.

На відміну від правових інститутів підгалузь права не є обов'язковим компонентом кожної галузі. Вона виникає тільки у великих за своїм обсягом галузях права.

Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин. Характерні ознаки галузі права полягають у тому, що вона:

- є найбільш великим за обсягом підрозділом (частиною) системи права;
- має власний предмет регулювання;
- визначається єдністю предмета та методу правового регулювання;

- складається з інститутів права, побудованих у галузі права за предметом і методом правового регулювання;
- відносно самостійна від інших об'єднань правових норм у системі права.

12.2. Поняття та види галузей права. Внутрішня будова галузі права

Галузь права – відносно самостійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Види галузей права. Провідна галузь права – конституційне (державне) право – система принципів і норм конституції, які закріплюють основи суспільного і державного ладу, форму правління і державного устрою, механізм здійснення державної влади, правове становище особи. Через призму конституційного права можна сприйняти правовий образ держави як цілісного явища.

Над конституційним правом як основною галуззю права надбудовані:

- з одного боку, адміністративне та цивільне право – дві профілюючі галузі, що втілюють у предметі та методі регулювання первинні начала публічного і приватного права відповідно;
- з іншого боку, кримінальне право – профілююча галузь, спрямована головним чином на виконання охоронних завдань.

Адміністративне право – система правових норм, які регулюють управлінські відносини у сфері здійснення виконавчої влади, розпорядчої діяльності державного апарату, його взаємовідносин з іншими державними та недержавними організаціями і громадянами.

Цивільне право – система правових норм, які регулюють майнові і особисті немайнові відносини, що укладаються між фізичними та юридичними особами як рівноправними.

Кримінальне право – система правових норм, які охороняють від злочинних посягань на права і свободи людини і громадянина, конституційний лад, усі види власності тощо, установлюючи міру кримінальної відповідальності за їх вчинення.

За субординацією у правовому регулюванні відрізняють матеріальні та процесуальні галузі права.

Матеріальні галузі права (матеріальне право) прямо регулюють суспільні відносини. До них належать конституційне (державне), цивільне, адміністративне, кримінальне право.

Процесуальні галузі права (процесуальне право) – визначають процедуру реалізації матеріального права і є похідними від нього.

Матеріальним галузям права: адміністративному, цивільному, кримінальному відповідають процесуальні – адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право.

Адміністративно-процесуальне право – система норм права, яка регулює порядок здійснення і розгляду адміністративно-правових справ, тобто таких, що складаються в сфері державного управління.

Цивільне процесуальне право – система норм права, яка регулює порядок розгляду і вирішення судом цивільних справ, а також порядок виконання судових рішень.

Кримінально-процесуальне право – система норм права, яка регулює порядок діяльності правоохоронних органів і судів у зв'язку з розкриттям злочинів, розслідуванням кримінальних справ, їхнім розглядом у суді й винесенням вироку.

Процесуальні галузі права мають свій предмет регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права. Ним є так звані організаційні відносини, які формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, пов'язаної із застосуванням норм матеріального права. Ці організаційні відносини представляють особливий прошарок, за рівнем не збіжний із предметом регулювання матеріального права.

Внутрішня будова галузі права. Якщо система права складається з галузей права, то самі галузі складаються з інститутів та підгалузей права.

Інститут права – система відносно відокремлених від інших і пов’язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин.

Інститути права – необхідна ланка в цілісній системі права. Як правило, кожна галузь права має інститути права як свій самостійний структурний підрозділ. Наприклад, галузь конституційного права – «інститут громадянства», «інститут виборчого права» та ін. Галузь цивільного права – інститути «купівлі-продажу», «представництва», «спадкування», «відшкодування шкоди», «дарування» та ін. Галузь кримінального права – інститути «необхідної оборони», «крайньої необхідності», «затримання особи, яка явно вчинила суспільне небезпечне діяння» та ін. Галузь екологічного права – інститут права власності на природні ресурси і об’єкти, інститут природокористування, інститут правової охорони природних ресурсів і навколишнього середовища і т. ін.

Проте інститути права можуть складатися з правових норм різних галузей, бути міжгалузевими. Головне призначення інститутів права – у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання.

Підгалузь права – система однорідних предметно пов’язаних інститутів певної галузі права. Підгалузі є у багатьох галузях права. Наприклад, цивільне право має підгалузі: право власності, зобов’язальне право, спадкове право, авторське право та ін.; фінансове право – банківське і податкове право; екологічне – лісове, гірниче, водне.

12.3. Поняття та види систематизації нормативно-правових актів

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність, пов'язана з упорядкуванням і удосконаленням законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішню узгоджену систему.

Види систематизації: кодифікація, інкорпорація і консолідація.

Кодифікація – це форма докорінного перероблення чинних нормативних актів в певній сфері відносин, спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості й компактності, звільнення нормативного масиву від застарілих норм, що не виправдали себе.

У процесі кодифікації укладач намагається об'єднати і систематизувати чинні норми, що виправдали себе, а також переробити їх зміст, викласти нормативні приписи внутрішньо узгодженими, щоб забезпечувалася максимальна повнота регулювання відповідної сфери відносин.

Інкорпорація – це така форма систематизації, коли нормативні акти певного рівня об'єднуються повністю або частково у різного роду збірники чи зібрання у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному). Інкорпорація являє собою постійну діяльність державних та інших органів з метою підтримувати законодавство в діючому (контрольному) стані, забезпечувати його доступність, надавати найширшим колам суб'єктів достовірну інформацію про закони й інші нормативні акти у їх чинній редакції.

Особливість інкорпорації полягає в тому, що будь-які зміни у змісті актів, поміщених в збірники, звичайно, не вносяться і зміст правового регулювання по суті лишається незмінним. Саме це властивість інкорпорації – збереження незмінним змісту нормативного регулювання – відрізняє її від кодифікації і консолідації.

Консолідація – це своєрідний вид правотворчості, особливість якого полягає в тому, що новий, укладений акт не змінює змісту правового регулювання, не вносить зміни в чинне законодавство.

У процесі підготовки консолідованого акта всі норми попередніх актів розміщуються у певній логічній послідовності, розробляється загальна структура майбутнього акта. Здійснюється певне редагування, зовнішнє оброблення приписів з тим, щоб всі вони викладалися єдиним стилем, використовувалася уніфікована термінологія. Усуваються протиріччя, повторення, коректується застаріла термінологія, норми близького змісту об'єднуються в одну статтю (пункт).

12.4. Публічне та приватне право

Публічне право – це підсистема права, що регулює державні, міждержавні та суспільні відносини.

Предмет регулювання публічного права: сфера устрою і діяльності держави як публічної влади, усіх публічних інститутів, апарату держави, адміністративних відносин, державної служби, кримінального переслідування і відповідальності, принципів, норм і інститутів міждержавних відносин і міжнародних організацій і т. д.

Ознаки публічного права:

- 1) регулює відносини між державними органами або між приватними особами і державою;
- 2) забезпечує публічний інтерес – акцентує увагу на заборонах, обов'язках людей перед державою;
- 3) забезпечує одностороннє волевиявлення суб'єктів права;
- 4) припускає широку сферу розсуду;
- 5) містить норми загальні й безособові, що мають нормативно-орієнтувальний вплив;
- 6) характеризується переваженням директивно-обов'язкових норм, розрахованих на ієрархічні відносини суб'єктів і субординацію правових норм і актів;
- 7) використовує новітні технічні прийоми.

Галузі права, у яких началом є публічне право:

- 1) конституційне;
- 2) адміністративне;
- 3) кримінальне;
- 4) фінансове (включає бюджетне і податкове);
- 5) адміністративно-процесуальне;
- 6) кримінально-процесуальне;
- 7) міжнародне публічне;
- 8) міжнародне гуманітарне право та ін.

Приватне право – це підсистема права, що регулює майново-вартісні відносини і особисті немайнові відносини, які виникають із приводу духовних благ і пов’язані з особистістю їх учасників.

Предмет регулювання приватного права: сфера статусу вільної особи, приватної власності, вільних договірних відносин, спадкування, вільного переміщення товарів, послуг і фінансових коштів і т. д.

Ознаки приватного права:

- 1) регулює відносини між приватними особами;
- 2) забезпечує приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовиявленні й рівності товаровиробників, захисті власників від свавілля держави;
- 3) забезпечує вільне волевиявлення суб’єктів при реалізації своїх прав;
- 4) припускає широке використання договірної форми регулювання;
- 5) містить норми, які є зверненими до суб’єктивного права та забезпечують судовий захист;
- 6) характеризується переваженням диспозитивних норм, розрахованих на самовідповідальність за свої обов’язки та дії;
- 7) зберігає класичну юридичну техніку.

Галузі права, у яких началом є приватне право:

- 1) цивільне;
- 2) сімейне;
- 3) авторське;
- 4) житлове;

- 5) трудове;
- 6) цивільне процесуальне;
- 7) міжнародне приватне право та ін.

Критерії віднесення норм до приватного чи публічного права:

- 1) інтерес (публічний, державний інтерес – галузь публічного права, приватний – галузь приватного права);
- 2) предмет правового регулювання (приватному праву властиві норми, які регулюють майнові відносини, публічному – немайнові);
- 3) метод правового регулювання (у публічному праві – метод субординації, у приватному – координації);
- 4) суб'єктний склад (публічне право регулює відносини приватних осіб із державою або між державними органами, приватне – приватних осіб між собою).

12.5. Характеристика системи законодавства сучасної України

Система законодавства – цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являють собою зовнішній вираз системи права.

Структура законодавства – теоретична конструкція, що відображає внутрішню побудову законодавства; сукупність взаємодіючих та змістовно узгоджених елементів, яка визначається системою права, потребами впорядкування суспільних відносин та рівнем розвитку юридичної техніки.

Галузь законодавства – внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів та окремих приписів, що об'єднуються на підставі предмета правового регулювання.

Основні види структурної організації законодавства: галузева, субординаційна і федеративна.

Галузева (горизонтальна) – нормативно-правовий акт, галузевий інститут, підгалузь, галузь, правовий комплекс (комплексна галузь).

Субординаційна (вертикальна) – зумовлено різною юридичною силою нормативно-правових актів.

Федеративна – розглядається як організаційний принцип, що виходить із федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства – федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації.

Система законодавства України будується за галузевою і субординаційною структурами. Враховуючи існування в Україні Автономної Республіки Крим, можна зробити висновок про те, що у побудові українського законодавства частково є ознаки федеративної структури. Такий висновок підтверджується нормами розділу X Конституції України. Автономна Республіка Крим – невід'ємна складова частина України і в межах повноважень визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Вона має свою Конституцію, яку приймає її Верховна Рада і затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення її ради міністрів не можуть суперечити Конституції і законам України та приймається відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Тема 13. Правові відносини. Юридичні факти

13.1. Види суб'єктів правових відносин та їх правовий статус

Суб'єкти правовідносин поділяються на індивідуальні (фізичні особи) і колективні (об'єднання осіб).

Індивідуальними суб'єктами правовідносин є: громадяни, іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди). Індивідуальні суб'єкти правовідносин

діють в усіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній та ін. Фізична особа набуває правовий статус та здійснює права і обов'язки під своїм ім'ям, яке складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не визначене законом або звичаєм національної меншини, до якої вона належить. У деяких випадках фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Спеціальним індивідуальним суб'єктом є посадова особа (Президент, суддя). Певні особливості правового статусу притаманні також особам з подвійним громадянством, які є одночасно і громадянами, і іноземцями.

Об'єднуючись, індивідуальні суб'єкти створюють колективних суб'єктів правовідносин, до яких можна віднести державні органи, політичні партії, спортивні організації, колективи підприємств, організації, котрі можуть бути як недержавними, так і державними.

До недержавних організацій належать: приватні підприємства і господарські товариства, національні та іноземні фірми і компанії, комерційні банки і підприємницькі асоціації, приватні культурні, освітянські та медичні установи, громадські об'єднання тощо.

Діяльність державних організацій, державних органів, установ та підприємств пов'язана з реалізацією завдань і функцій держави. Державні і недержавні організації реалізують свої повноваження шляхом видання нормативних та індивідуальних актів, а також через їх виконання і додержання завдяки матеріальним, організаційним та примусовим заходам.

Колективні суб'єкти правовідносин, діяльність яких обумовлена необхідністю брати активну участь у різноманітних сферах діяльності, здатні набувати правовий статус юридичної особи.

Юридичною особою визнається організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку і характеризується такими ознаками, як організаційна єдність, відокремлене майно, можливість від свого імені набувати права та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у загальному чи господарському суді.

Суб'єктом правових відносин також виступає держава, яка може вступати в різні правовідносини, зокрема: міжнародно-правові (відносини з іноземними державами); державно-правові (відносини щодо прийому в громадянство); цивільно-правові (відносини з приводу державної власності); процесуально-правові (відносини при постановленні судових рішень).

Суб'єкти права реалізують свої права і обов'язки завдяки наявності у них правосуб'єктності, яка є можливістю і здатністю особи бути суб'єктом правовідносин з усіма правовими наслідками.

13.2. Поняття та види юридичних фактів

Юридичний факт – це життєва обставина, з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Види юридичних фактів. Юридичні факти класифікуються за різними підставами. Найбільш розповсюдженим критерієм класифікації є класифікація за вольовою ознакою. Відповідно з цим всі юридичні факти поділяються на дії і події. Дії являють собою такі юридичні факти, що пов'язані з волею людей правових відносин. Залежно від характеру дії поділяються на правомірні і неправомірні.

Правомірні дії виражаються у поведінці людей, яка відповідає правовим вимогам і дозволам. Залежно від цільової спрямованості волі людей, що здійснюють такі дії, від їх намірів викликати чи не викликати певні наслідки своїми діями, в свою чергу, здійснюється поділ на юридичні акти і юридичні вчинки. Основною особливістю юридичних актів є те, що вони здійснюються для того, щоб викликати певні юридичні наслідки. Деякі з них мають владний характер. Такі, наприклад, акти виконавчих органів державної влади, акти адміністрації підприємства чи установи, судові рішення тощо. Багато з юридичних актів не мають владного характеру. Такі акти називають правочинами. До них належать цивільно-правові правочини купівлі-продажу, дарування тощо. Юридичні вчинки – це правомірні чи неправомірні дії осіб, із здійсненням яких закон пов'язує настання

юридичних наслідків незалежно від волі, бажання і намірів цих осіб. Типовими прикладами правомірних дій можуть слугувати, наприклад, створення художнього твору, знахідка речі тощо.

Неправомірні дії – це дії, що не узгоджуються з вимогами правових норм, порушують правові приписи. Залежно від ступеня суспільної небезпеки, заподіяння шкоди, неправомірні дії як юридичні факти поділяються на злочини (кримінальні правопорушення), адміністративні і дисциплінарні проступки, цивільні правопорушення (делікти). Скоєння неправомірних дій тягне за собою появу кримінально-процесуальних, цивільно-процесуальних, адміністративно-процесуальних і інших охоронних правовідносин.

Події як юридичні факти не залежать від волі людини, але тягнуть за собою виникнення, зміну чи припинення правовідносин, відповідно до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Юридичними фактами – подіями можуть бути народження, хвороба чи смерть людини, пожежі, епідемії і всі інші, незалежні від волі і свідомості людей явища, які законодавець розглядає як підставу для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Види юридичних фактів за юридичними наслідками:

– правоутворюючі – юридичні факти, з якими норми права пов'язує виникнення правовідносин (наприклад, наказ ректора про зарахування абітурієнта К. до вузу);

– правозмінюючі – юридичні факти, з якими норми права пов'язує зміну правовідносин (наприклад, наказ ректора про переведення студента К. з очної на заочну форму навчання);

– правоприпиняючі – юридичні факти, з якими норми права пов'язує припинення правовідносин (наприклад, наказ ректора про видачу студенту К. диплома про закінчення вузу).

Слід враховувати, що для виникнення, зміни чи припинення правовідносин інколи необхідні не окремі юридичні факти, а їх сукупність, цілісна система. Наприклад, при призначенні пенсії

необхідно, щоб був певний вік, трудовий стаж, умови роботи, рівень зарплати тощо.

13.3. Поняття юридичних фактів та їх класифікація

Юридичний факт – це життєва обставина, з якою норми права пов'язують виникнення, встановлення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичний факт – передумова правовідносин. Наприклад, наявність норм права, які регулюють порядок спадкування, не означає, що індивід вступив у спадкоємні правовідносини і одержав спадщину. Необхідне настання певних обставин, що фіксуються в гіпотезах норм права.

Класифікація юридичних фактів.

Залежно від характеру наслідків:

1) такі, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин;

2) такі, що змінюють право. Наявність цих фактів спричиняє зміну правовідносин, що вже існують;

3) такі, що припиняють право. Це обставини, наявність яких призводить до припинення правовідносин, що вже існують.

4) такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин.

5) такі, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких спричиняє поновлення прав, що існували раніше.

Залежно від наявності і характеру вольового елемента розрізняють насамперед дві великі групи юридичних фактів:

1) дії, обставини, факти, що залежать від волі людини;

2) події, обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і непідконтрольні їй.

У свою чергу, дії поділяються на:

- 1) правомірні, тобто такі, що не суперечать нормам права, дії, дозволені або прямо не заборонені нормами права.
- 2) неправомірні (правопорушення, делікти).

Правомірні дії можуть бути поділені на:

- 1) юридичні акти;
- 2) юридичні вчинки.

Юридичні акти характеризуються здійсненням дій, що спеціально спрямовані на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків.

Залежно від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, юридичні акти можуть бути поділені на:

- 1) акти суб'єктів приватного права.
- 2) акти суб'єктів публічного права.

Юридичні вчинки – це дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують такі в результаті припису закону. Характеризуючи юридичні вчинки, слід мати на увазі, що вони можуть бути диференційовані залежно від вольового елемента.

13.4. Поняття, ознаки та види правових відносин

Правові відносини – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечується державою.

Ознаки правових відносин:

- 1) правовідносини є результатом свідомої діяльності людини і тому належать до сфери ідеологічних відносин;
- 2) правовідносини нерозривно пов'язані з нормами права, виникають на їхній основі;

3) правовідносини – це особлива форма взаємозв'язку між суб'єктами через їхні права і обов'язки, що закріплені у правових нормах;

4) у правовідносинах реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечується можливістю застосування заходів державного примусу;

5) правовідносини – це вольове відношення між суб'єктами, тобто для його виникнення потрібне виявлення їхньої волі.

Види правових відносин:

1) за галузевою ознакою – конституційні, цивільні, кримінальні та інші, відповідно до галузей права;

2) за кількістю суб'єктів правовідношення – прості (між двома суб'єктами); складні (між трьома і більше суб'єктами);

3) за рівнем визначеності кількості суб'єктів – загальні (кількість уповноважених або зобов'язаних суб'єктів невизначена); конкретні (кількість суб'єктів правовідносин точно визначена);

4) за функціональною спрямованістю норм права, на основі яких вони виникають – регулятивні (поведінка суб'єкта повністю відповідає приписам норм права, тобто є правомірною); охоронні (реакція держави на неправомірну поведінку суб'єктів);

5) залежно від розподілу прав і обов'язків – односторонні (кожна зі сторін має або права, або обов'язки); двосторонні (кожна зі сторін має і права, і обов'язки);

6) за характером дії зобов'язаного суб'єкта – активні (зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії); пасивні (зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від певних дій).

13.5. Структура правових відносин

Структура правовідносин – це основні елементи правовідносин (суб'єкти) і доцільний спосіб зв'язку між ними на підставі суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і

відповідальності з приводу соціального блага або забезпечення яких-небудь інтересів.

Термін «структура» є більш адекватнішим стану правовідносин, ніж термін «склад», оскільки останній лише фіксує елементи правовідносин без указівки на їх логічний взаємозв'язок. Правовідносини є логічно пов'язаною конструкцією всіх елементів, де головними полюсами зв'язку є їх суб'єкти, що реалізують суб'єктивні юридичні права, суб'єктивні юридичні обов'язки, повноваження і суб'єктивну юридичну відповідальність заради досягнення результату цього зв'язку.

Отже, термін «структура» містить елементний склад правовідносин і правові зв'язки між ними, тобто власне відносини між суб'єктами:

Юридичний факт – підстава виникнення, зміни і припинення правовідносин.

Суб'єкти (суб'єктний склад) – це сукупність осіб, які беруть участь у правовідносинах (як найменше дві – правомочний і зобов'язаний).

Об'єкт – те, з приводу чого виникає і здійснюється діяльність суб'єктів правовідносин.

Зміст – це суб'єктивні права, обов'язки, повноваження, відповідальність суб'єктів правовідносин, а також структура змісту – спосіб взаємозв'язку, що виникає на підставі суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень, відповідальності. Структура змісту правовідносин утворює не зв'язок її змістовних елементів (суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень, відповідальності), а той правовий зв'язок, який виникає на їх підставі з приводу домагання чогось. Інакше кажучи, це юридичне взаємне становище суб'єктів, яке визначає, формує їх поведінку через кореспондуючі один одному права і обов'язки заради задоволення їх інтересів. Структура змісту правовідносин може бути простою і складною.

13.6. Характеристика видів суб'єктів правових відносин

Суб'єкти правовідносин – це суб'єкти права, тобто особи, що мають правосуб'єктність. Вирази «суб'єкт права» і «особа, що має правосуб'єктність» збігаються. Правосуб'єктність – одна з обов'язкових передумов правовідносин.

Щоб стати учасником правовідносин, суб'єкти повинні пройти два етапи наділення їх юридичними властивостями:

- набути властивостей суб'єктів права як потенційних суб'єктів (учасників) правовідносин – через відповідність певним правовим вимогам щодо правосуб'єктності;

- набути додаткових властивостей юридичного характеру в конкретній юридично значущій ситуації – суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, що надаються їм правовими нормами. Саме вони визначають власне правові зв'язки, відносини між суб'єктами.

Суб'єкти правовідносин – це індивідуальні чи колективні суб'єкти права, які використовують свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, виступаючи реалізаторами суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, повноважень і юридичної відповідальності.

Види суб'єктів правовідносин:

1) індивідуальні суб'єкти (фізичні особи):

- громадяни, тобто індивіди, що мають громадянство даної країни;

- іноземні громадяни;

- особи без громадянства (апатриди);

- особи з подвійним громадянством (біпатриди);

2) колективні суб'єкти (юридичні особи):

- державні органи, організації, установи, підприємства;

- органи місцевого самоврядування;

- комерційні організації (акціонерні товариства, приватні фірми тощо – вітчизняні, іноземні, міжнародні);

- громадські об'єднання (партії, профспілкові організації тощо);

- релігійні організації;

- 3) держава та її структурні одиниці:
- держава;
 - державні утворення (суб'єкти федерації – штати, землі, автономії; в Україні – Автономна Республіка Крим);
 - адміністративно-територіальні одиниці (область, місто, селище та ін.);
- 4) соціальні спільноти – народ, нація, етнічні групи, громадяни виборчого округу тощо.

Тема 14. Реалізація та застосування права. Тлумачення норм права

14.1. Граматичний спосіб тлумачення норм права

Граматичний (мовний, текстовий) спосіб тлумачення – це уявлення змісту норми права, що базується на даних граматики, лексики, філологічних наук. Суть цього способу складається в ретельному граматико-синтаксичному проробленні «букви» документа, в аналізі слів, пропозицій і словесних формулювань. При граматичному (текстуальному) аналізі слів істотно важливим є загальноживане (загальне) значення і виняткове (вузьке) значення слова. Також потрібно враховувати морфологічні характеристики слів, що складають документ, і їхні граматичні зв'язки.

Змістом граматичного способу тлумачення є сукупність розумових операцій, що дають можливість за допомогою розбору письмової мови усунути можливі протиріччя тексту і самого змісту норми, між різними нормами, з'ясувати значення окремих слів і всього тексту в цілому. У граматичному способі підкреслюється важлива роль побудови пропозиції в тексті документа, використання союзів, приводів, знаків пунктуації і т. ін. Наприклад, при аналізі наступного

фрагмента тексту документа: «Страчувати не можна помилувати» – зміст сказаного буде залежати від того, у яким місці стоїть кома.

14.2. Поняття тлумачення норм права та його значення для юридичної практики

Тлумачення (інтерпретація) норм права – це розумова інтелектуальна діяльність суб'єкта права, пов'язана зі встановленням їх точного значення (змісту). Цей процес направлений на з'ясування значення і змісту термінів і виразів, які викладені в нормативно-правових актах.

Значення тлумачення норм права.

Необхідність тлумачення, обумовлена особливостями зовнішнього оформлення норм права. Правовий акт являє собою думку законодавця, а будь-яка думка не може існувати без матерії. За допомогою мови вона знаходить матеріальну, почуттєво сприйману форму, стає безпосередньої дійсністю.

Необхідність тлумачення нормативних актів викликається також застосуванням спеціальних юридичних термінів або термінів інших галузей знання, що не мають аналогів у повсякденній мові. Особливості формулювання пропозицій, що містять норму права, теж обумовлюють необхідність тлумачення.

Необхідність тлумачення права може бути викликано й можливими протиріччями між його формою й змістом. У таких випадках тлумачення є умовою пізнання щирого змісту юридичних розпоряджень.

Необхідність тлумачення норм права впливає з такої їхньої властивості, як системність. Правові акти регулюють суспільні відносини не ізольовано друг від друга, а спільно, між ними існують визначені зв'язки. Дійсний зміст норм права в значній мірі залежить від інших, логічно зв'язаних норм. Вони можуть звужувати або розширювати зміст тлумачної норми.

Тлумачення права необхідно також у силу протиріччя між формальним характером правових норм і динамікою суспільних відносин. У силу формальної визначеності правові розпорядження залишаються незмінними, у той час як громадське життя змінюється постійно. Тому досить часто закон застосовується істотно переробленим з моменту його видання.

Без глибокого розуміння змісту норм права неможлива їх ефективна реалізація, систематизація, формування правової культури та правосвідомості, розроблення та прийняття нових норм. Проте з'ясування дійсного змісту правової норми лише простим ознайомленням з її текстом є неможливим. Це зумовлено особливостями самих норм права, формами їх функціонування та зовнішнього виразу. Дослідження цих особливостей і форм, а також розкриття змісту норми обов'язково вимагає використання засобів тлумачення норм права. Саме тлумачення забезпечує процес і результати з'ясування та роз'яснення змісту правових норм. Важливе значення має також єдність розуміння і реалізації норм у суспільстві, що відбивається на стані законності в державі і досягається завдяки тлумаченню. Зазначеного можна досягти шляхом роз'яснення суб'єктам дійсного змісту норм права, тих ідей і понять, що закладені законодавцем.

14.3. Поняття, ознаки та стадії правозастосовчої діяльності.

Поняття та види правозастосовчих актів

Правозастосовча діяльність – це здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владна-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, яка полягає в індивідуалізації юридичних норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права.

Застосування правових норм – це ухвалення на основі норм права рішень у конкретних справах.

Ознаки правозастосовчої діяльності:

1) має владний характер, тому що це діяльність компетентного органу або посадової особи, і лише в рамках наданих йому (їй) повноважень;

2) має індивідуалізований характер, тому що являє собою вирішення конкретної справи, життєвого випадку, певної правової ситуації на основі норм права;

3) має процедурно-процесуальний характер, тому що являє собою офіційний порядок дій, складається з низки стадій;

4) має творчий, інтелектуальний характер, тому що це завжди інтелектуальна діяльність. Для застосування норм права необхідно свідомо проводити низку дій;

5) здійснюється на основі норм права;

6) має юридично оформлений характер (завершується ухваленням спеціального акта, який називається актом застосування норм права або правозастосовним актом).

7) у своїй результативній частині правозастосовчий акт завжди відіграє роль юридичного факту, який породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини.

Стадії правозастосовчої діяльності:

1) встановлення фактичних обставин справи;

2) встановлення юридичної основи справи;

3) вирішення справи і документальне оформлення ухваленого рішення.

Правозастосовчий акт – це індивідуальний правовий акт уповноваженого суб'єкта права (компетентного державного органу або посадової особи), що встановлює, змінює або припиняє на основі юридичних норм права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або міру відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення.

Види правозастосовчих актів:

За формою зовнішнього вираження:

1) письмовий акт;

2) усний акт;

3) акт дії.

За способом прийняття:

- 1) колегіальні;
- 2) одноособові.

За суб'єктами прийняття:

- 1) акти парламенту;
- 2) акти глави держави;
- 3) акти виконавчих органів;
- 4) рішення загальних судів;
- 5) акти арбітражу;
- 6) акти нотаріату;
- 7) акти прокуратури;
- 8) акти місцевих органів влади;
- 9) акти керівників підприємств;
- 10) акти уповноважених органів громадських організацій

За юридичною формою:

- 1) укази;
- 2) постанови;
- 3) розпорядження;
- 4) накази;
- 5) ухвали;
- 6) протести, подання, розпорядження, вироки, рішення.

За функціями у правовому регулюванні:

- 1) регулятивні (офіційно підтверджують або визначають права та обов'язки сторін, викладені в диспозиції регулятивних норм);
- 2) охоронні (встановлюють міру юридичної відповідальності відповідно до санкції охоронних норм).

За галузевою належністю:

- 1) кримінально-правові;
- 2) адміністративно-правові;
- 3) цивільно-правові та ін.

За юридичними наслідками:

- 1) правовстановлюючі;

- 2) правоконстатуючі;
- 3) правоприміняючі;
- 4) правозмінюючі;
- 5) правоскасовуючі.

За значенням у юридичному процесі:

- 1) основні акти, що містять завершене рішення у справі;
- 2) допоміжні акти, що забезпечують прийняття основних актів.

За характером індивідуальних велінь (розпоряджень):

- 1) дозвільні;
- 2) зобов'язуючі;
- 3) заборонні.

14.4. Форма реалізації норм права: поняття та види

Реалізація – термін латинського походження (*realis*) і означає речовий. Поняття реалізація права розуміється різними науковцями неоднозначно.

Деякі вчені реалізацію права визначають як процес здійснення правових приписів через поведінку суб'єктів (право реалізується у поведінці людини та забезпечується гарантіями з боку держави). Інші під реалізацією права розрізняють як зовнішній прояв правового регулювання, так і кінцевий результат правового регулювання.

Реалізація – це втілення приписів правової норми у діяльності суб'єктів права.

Різноманітність суспільних відносин та правових норм визначається різноманітністю форм їх реалізації.

Класифікація форм реалізації правових норм виробляється по різних підставах. З погляду рівня реалізації положень, що містяться в нормативних актах, виділяють: а) реалізацію загальних установлень законів, що містяться в преамбулах, у статтях фіксуєчих загальні задачі і принципи права і правової діяльності; б) реалізацію (поза правовідносинами) загальних форм, що встановлюють правовий

статус і компетенцію; в) реалізацію в конкретних правовідносинах конкретних правових норм.

За суб'єктом реалізації права можна виділити дві форми:

- 1) індивідуальна;
- 2) колективна.

За зовнішнім проявом виділяють активну і пасивну форми реалізації права. У залежності від методу державного впливу на поведінку суб'єктів розрізняє добровільне і примусове здійснення права.

Залежно від характеру та змісту норми розрізняють три основні форми реалізації права:

– використання – це форма реалізації уповноважуючих норм, змістом якої є активна поведінка суб'єктів, що вчиняється за їх власним бажанням. (Наприклад: реалізація права на освіту, договір дарування, заява про звільнення з роботи, права власності);

– виконання – це форма реалізації зобов'язуючих норм, змістом якої є вчинення дій, що вимагаються юридичними приписами, тобто виконання покладених обов'язків. (Наприклад: виконання батьками обов'язків по утриманню неповнолітніх, сплата податків, договірні зобов'язання);

– дотримання – це форма реалізації забороняючих норм, змістом якої є утримання суб'єкта від порушення заборон, які містяться у правових нормах. (Наприклад: не порушувати правила дорожнього руху).

14.5. Характеристика видів тлумачення норм права за обсягом тлумачення та за суб'єктами тлумачення

З'ясування вимог норм, як внутрішній інтелектуальний процес, і роз'яснення їх, як вираження зовні своїх висновків про зміст права з метою показати, як треба розуміти правовий акт, найчастіше поєднують одним поняттям – «тлумачення права».

Результати використання всіх способів обумовлюють обсяг тлумачення. По обсягу тлумачення підрозділяється на три види: адекватне, обмежувальне, розширювальне.

Як правило, має місце адекватне тлумачення. Обмежувальне і розширювальне допускаються завжди при одній неодмінній умові – розбіжності дійсного (сьогодення, справжнього) змісту норми з буквальним.

Норма може тлумачитися ширше буквального її змісту, але обов'язково відповідно до того, що знайдено в підсумку з'ясування змісту норми.

При оцінці значення і ролі розширювального й обмежувального тлумачення норм не слід змішувати їх з аналогією закону і права, коли відбувається поширення дії норм на не передбачені ними обставини. Визначальним моментом у визначенні видів роз'яснення правових актів є суб'єкт – особа чи орган, що дає це роз'яснення.

Офіційне тлумачення чи дається тим органом, що видав даний акт (і тоді воно зветься автентичного), чи ж органами, на які покладений обов'язок тлумачити закони чи інші нормативні акти (легальне тлумачення). Акти офіційного тлумачення обов'язкові для правозастосувачів.

Серед актів офіційного нормативного тлумачення виділяються акти конституційного тлумачення. У багатьох державах його дає Конституційний суд.

Суб'єктами офіційного автентичного тлумачення можуть виступати всі державні органи, що організують процес реалізації права. Коло їх широке, тому юридична чинність актів тлумачення неоднакова.

Вищою юридичною чинністю володіють акти тлумачення парламентських органів і вищих судових інстанцій, якщо вони уповноважені на тлумачення законів.

У зв'язку зі здійсненням виконавчо-розпорядницьких функцій, організацією правовідносин і контролем за дотриманням законодавства тлумачення підзаконних актів здійснюють уряд, міністри й інші виконавчі органи.

У правоохоронній сфері велику роль грають роз'яснення (інструктивні і директивні листи, накази й інструкції) таких відомств, як Міністерство юстиції, Вищий арбітражний суд, прокуратура, органи внутрішніх справ. Більшість з них є внутрішньовідомчими, але є і такі роз'яснення, що приймаються до посібника громадянами. Такі, наприклад, офіційні роз'яснення органами внутрішніх справ правил дорожнього руху.

Неофіційне тлумачення не є юридично обов'язковим. Сила його тільки в глибині аналізу, у переконливості й обґрунтованості. Відповідно виділяють повсякденне тлумачення, що дається громадянами; компетентне, котре дається знаючими в праві людьми (фахівцями); доктринальне, вихідне від учених, що ведуть дослідницьку роботу в цьому напрямку.

У залежності від сфери дії актів роз'яснення правових норм проводиться розподіл тлумачення на нормативне і казуальне. Нормативне тлумачення споконвічне призначено для поширення його результатів на невизначене коло осіб і випадків. Воно, подібно правовій нормі, має абстрактний характер, тобто не прив'язується до конкретної ситуації.

Казуальне тлумачення, навпроти, викликано цілком визначеним випадком і переслідує основною метою правильне рішення саме даної справи.

14.6. Характеристика способів тлумачення норм права (граматичний та логічний)

Під тлумаченням, по-перше, необхідно розуміти процес мислення, що відбувається у свідомості особи, яка застосовує правову норму, з'ясування змісту правової норми та її пояснення.

По-друге, тлумачення – це виражений поза роз'ясненням зміст правової норми.

Розглядаючи тлумачення в цьому аспекті, ми вивчаємо такі види тлумачення, як офіційне, котре може бути нормативним, і неофіційне, що його ми також використовуємо.

Завдання тлумачення полягає у з'ясуванні змісту того, що мав на увазі законодавець, видаючи нормативний акт.

Отже, тлумачення норм права – інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів права зі з'ясування й роз'яснення змісту норм права з метою їх найбільш правильної реалізації, яка може виражатися в особливому акті.

Існують наступні **способи тлумачення**:

1) мовний (граматичний) – з'ясування змісту правової норми через досвід її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства;

2) логічний – з'ясування змісту правової норми завдяки безпосередньому використанню законів і правил формальної логіки.

14.7. Характеристика способів тлумачення норм права (граматичний, системний, логічний, історико-політичний)

Способи (методи) тлумачення – це сукупність прийомів аналізу правових норм, розкриття їх змісту (значення) з метою практичної діяльності.

Грамматичний – з'ясування змісту правової норми через досвід її словесного формулювання на підставі лексичних, морфологічних, синтаксичних норм мовознавства

Системний – з'ясування змісту правової норми залежно від місця, що його посідає правова норма в системі інших норм права, а також залежно від її зв'язків з іншими нормами інститутів і галузей права.

Логічний – з'ясування змісту правової норми завдяки безпосередньому використанню законів і правил формальної логіки.

Історико-політичний – з'ясування суті правової норми на основі дослідження процесу її прийняття за певних історичних умов.

Тема 15. Школи права

15.1. Основні положення матеріалістичної (марксистської) теорії права

Матеріалістична (марксистська) теорія права (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ілліч Ленін). В основі матеріалістичної теорії лежить теза про те, що право є вираження і закріплення волі економічно пануючого класу. Як і держава воно є продуктом класового суспільства. Воно носить класово-вольовий характер. Виникнення та існування права викликане необхідністю нормативного регулювання суспільних відносин в інтересах економічно пануючого класу.

Марксистсько-ленінське навчання бачить сутність права в його класовості і матеріальній обумовленості. Конкретизуючи положення Маркса, Ленін пише, що в першій фазі комуністичного суспільства «буржуазне право» скасовується не цілком, а лише за частинами, у міру вже досягнутого економічного перевороту, тобто лише стосовно засобів виробництва. «Буржуазне право» визнає їхньою приватною власністю окремих осіб, а соціалізм робить їхньої спільною власністю, і тільки в цій частині «буржуазне право відпадає». Але воно залишається у своїй іншій частині: у якості регулятора розподілу праці і розподілу продуктів між членами суспільства. Такий «недолік» марксистсько-ленінська теорія вважає неминучим у першій фазі комунізму (після скинення капіталізму), тому що люди відразу не навчаться працювати на суспільство без усяких норм права, оскільки для цього немає необхідних економічних умов. Інших же норм, крім буржуазного права немає. Право відмирає цілком тоді, коли суспільство здійснить правило: «від кожного по здібностям, кожному по потребах», тобто коли люди настільки звикнуть до дотримання основних правил гуртожитку і коли їх праця буде настільки продуктивною, що вони добровільно будуть трудитися по здібностям. Таким чином, у відповідності з марксистсько-ленінською

концепцією в основі виникнення права, його функціонування і неминучого відмирання лежать класово-економічні причини.

Право – є зведена в закон воля панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя суспільства.

15.2. Основні положення теологічної теорії права (А. Аврелій, Ф. Аквінський)

Відповідно до теологічної теорії (Августин Аврелій, Фома Аквінський) право було створене Богом і дароване людині через пророка чи правителя. Право виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість.

Августин Аврелій, а пізніше і Фома Аквінський підкреслювали, що світ засновано на ієрархії форм (божественної, духовної, матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Фома Аквінський у своєму теологічному вченні наголошував на підпорядкуванні у системі законів: вічний закон (божественний природний), природний закон (людський природний), людський закон (людський позитивний) та божественний (божественний позитивний).

Теологічна теорія права Августина Аврелія відповідала релігійній ідеології, яка почала утворюватися в епоху раннього середньовіччя (V ст. н. е.), виправдовувала жорстку політику правителів, підтверджувала божественну сутність права, вказуючи на те, що воно не може бути результатом діяльності людей. Раціональні дослідження питань про походження права обмежувалися рамками віри.

15.3. Основні положення теорії природного права

Представники теорії природного права (Кун Фу-цзи (Конфуцій), Аристотель, Цицерон, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо) вважали, що природне право на відміну від позитивного

(встановленого з волі держави) виникає як закон доброчесності, як право справедливого розуму.

Природне право належить людині від народження, однак будь-який закон (навіть закони природи) потребує гарантій. Тому люди відмовилися від можливості самотійно захищати свої права і домовилися створити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями. В теорії природного права домінує антропологічне пояснення причин виникнення права. Вона дозволяла оцінювати чинне право з позицій справедливості і розумності, закликала до його змін у разі невідповідності природним правам, але висновки стосовно вічності права у зв'язку з обумовленістю його природою людини не можна вважати науково обґрунтованими.

15.4. Основні положення теорії юридичного позитивізму (І. Бенґам, Дж. Остін, Г. Кельзен, Г. Вільямс)

Юридичний позитивізм – це напрям в юриспруденції, представники якого обмежують завдання юридичної науки вивченням позитивного права, тобто права яке виникло завдяки правотворчій діяльності держави і діє у даний конкретний момент.

Юридичний позитивізм **Ієремії Бенґама** відкидав теорію природного права. Зміст природного права невизначено і всіма тлумачиться по-різному. Безглуздим є і поняття «суспільний договір», так як держави створювалися насильством і затверджувалися звичкою. «Право», протиставляє закону, «є найбільшим ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду». Бенґам визнає реальним правом лише те, яке встановлено державою. Проте існуюче законодавство архаїчно і недосконале.

Законодавство повинно знайти непохитну основу в почуттях і досвіді. У пошуках цієї основи Бенґам розробляє теорію утилітаризму (від лат. *Utilitas* – користь, вигода).

«Природа підпорядкувала людині владу задоволення і страждання. Їм ми зобов'язані всіма нашими ідеями, ними зумовлені всі наші судження, всі наші рішення в житті» – писав Бентам. Єдино реальними інтересами Бентам вважає інтереси окремих осіб. Він багато і докладно розмірковує про задоволення і страждання, класифікуючи їх по різних підставах. Застосовуючи утилітаризм до питань права, Бентам приходять до наступних висновків. Закон сам по собі – зло, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання (страждання). Проте закон – зло неминуче, бо без нього неможливо забезпечити безпеку. Одним з перших представників юридичного позитивізму **Джон Остін**. Термін «право», писав Остін, використовується в самих різних значеннях: для позначення не тільки права, але й релігійних догматів, правил моралі, законів природи. Саме це суттєво заважає точному визначенню предмета юриспруденції. Остін розрізняє і розмежовує етику (галузь оцінок, суджень про добро, зло та ін.), науку про законотворчість (уявлення про те, яким має бути право) і власне науку про право, юриспруденцію. Остання «має справу з законами, або правом у власному розумінні цього слова, без розгляду того, погані вони чи добрі». У такому розумінні право – наказ влади, звернений до керованого, обов'язковий для підлеглого під загрозою застосування санкції у разі невиконання наказу. Першорядне значення для юриспруденції має формальна логіка, або «логіка правових конструкцій».

У ХХ ст. юридичний позитивізм поширювався в країнах Західної Європи у вигляді нормативізму, представником якого був австрійський юрист **Ганс Кельзен**, засновник «чистої» теорії права.

Право, за вченням мислителя, повинне бути деідеологізованим, надкласовим. Тільки в цьому випадку воно стане об'єктивним регулятором суспільних відносин і відповідатиме своєму призначенню.

У площині класичного позитивізму Г. Кельзен розглядав право без взаємозв'язку з іншими суспільними явищами. Право, за його вченням, слід розглядати тільки у прямому розумінні цього слова, як самостійну

систему. Звідси він робив висновки, що завданням юриспруденції є дослідження нормативного порядку людських відносин.

Головним джерелом єдності та системності норм права є основна норма, що утворюється людською свідомістю і є трансцендентально-логічною категорією пізнання. Тільки завдяки основній нормі, а не зовнішнім силам чи інститутам, таким як Бог чи держава, будується вся система права, у якій одні правові норми впливають з інших. Зокрема, з основної норми впливає конституція, з якої, своєю чергою, впливають закони та інші нормативні акти. На останній сходинці системи права знаходяться індивідуальні норми, створені судовими та управлінськими органами відповідно до правових ситуацій, що виникають. Схвалюючи принцип судового прецеденту, Г. Кельзен зазначав, що завдяки цьому право перебуває в постійному розвитку та стає досконалішим, індивідуалізованим.

Крім утилітаризму та нормативізму, до юридичного позитивізму слід віднести логічний позитивізм, представником якого є Г. Вільямс, який відкидав претензії на знання таких метафізичних питань, як існування Бога і безсмертя душі, тому що ідеї, на яких ці претензії ґрунтуються, не можуть бути простежені до простих чуттєвих вражень, які є їх джерелом. Один з типів включає затвердження в тому вигляді, як вони висловлені в емпіричній науці, їх значення може бути визначено логічним аналізом, або, точніше, зведенням до простих пропозицій про емпіричні данні.

15.5. Соціальне призначення та сутність держави в контексті ідеалістичних теорій І. Канта, Г. Гегеля, Р. Штамлера

Питання про сутність держави та її соціальне призначення є відправною точкою щодо з'ясування закономірностей розвитку та функціонування державно-правової форми організації суспільства. У науці це питання широко дискутувалося. Найбільш категоричні

розбіжності у розумінні сутності держави існують між марксистським матеріалістичним підходом та ідеалістичною школою права.

Представниками ідеалістичної теорії є Імануїл Кант, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Рудольф Штамлер. Особливої уваги заслуговує поняття держави. За визначенням **І. Канта**, держава (*civitas*) – це об'єднання багатьох людей, підкорених правовим законом. Кантівське поняття держави, відповідно до німецького стилю автора, є дуже лаконічним, зміст якого включає дві ознаки (які потребують логічного розгортання у контексті інших понять «Метафізичних начал вчення про право»): 1) «об'єднання людей» та 2) «правовий закон» як інструмент, спосіб об'єднання. Для розуміння цих ознак є принциповим, по-перше, що «об'єднання людей» визначається Кантом як суспільний договір, а «правовий закон» – як природне право, що ґрунтується на апіорних принципах, тобто це не статутне право (позитивне законодавство). По-друге, держава, як об'єднання, утворюється людьми, не з будь-яким статусом (або невизначеним), а людьми, які мають громадянський статус (*statuscivitas*) і мають на меті перебувати у правовому становищі. І. Кант визначає статус громадянина (*civitas*) як члена громадянського суспільства (*societascivitas*), якому належать невід'ємні від його сутності (*civitas*) правові атрибути:

1) свобода – законна, тобто можливість підкорятися лише тому закону, на який вони погодилися;

2) рівність – громадянська, це можливість підкорятися лише тій особі, якій можна поставити відповідні обов'язки;

3) громадянська самостійність – це можливість бути зобов'язаним своїм існуванням та утриманням не свавіллям будь-кого, а своїм особистим силам і правам як члена громади (*civitas*), і бути представленим у правових справах особисто.

Таким чином, поняття (*civitas*), у розумінні І. Канта, синтезує в собі поняття громадина, громадянського суспільства та держави.

Центральним та опорним поняттям філософської системи **Г. Гегеля** є поняття «абсолютної ідеї» як такої, що існує незалежно від людини і людства, духовної субстанції, деміурга, творця світу в його становленні

та діяльному саморозвиткові. «Абсолютна ідея», за Гегелем, є поясненням сутності Бога. Вона втілюється в Природу, суспільне життя і сферу пізнання (мислення), приходить до самопізнання, завершуючи таким чином коло свого творчого саморозвитку. Соціальне, як і природне, в Г. Гегеля виявляється продуктом абсолютної ідеї. Суспільне життя філософ тлумачить як саморозвиток абсолютної ідеї, яка, користуючись власною «хитрістю» («хитрість розуму»), засобами людської діяльності створює весь життєвий світ – духовний та предметний світ людської культури.

Державу, Г. Гегель розглядає як «дійсність моральної ідеї», своєрідну «субстанційну волю», що знаходить своє безпосереднє існування в правах, а опосередковане – у самосвідомості конкретної людини, її знаннях та діяльності. Підґрунтям держави, згідно з Г. Гегелем, є так званий народний дух, що живе в громадянах, спонукає до утворення тих чи інших державних інституцій, зумовлює характер їхнього існування.

Вчення **Р. Штамлера** належить до неокантіанської школи. Він формулює низку максим щодо поваги особи та її участі у справах спільноти, які виступають засобами узгодження воель у суспільстві. Ці «максими» можна вважати певним узагальненням «логіко-нормативних» передумов можливості належної (розумної) комунікації членів спільноти. Максими щодо поваги особи: а) волевиявлення особи не повинно бути підкореним свавільним бажанням іншої особи; б) будь-яка законна вимога повинна мати такий характер, щоб її адресатом міг бути власний сусід. Максими щодо участі особи: а) член легальної спільноти не може бути виключеним із спільноти; б) законна влада може позбавити члена суспільства деяких прав, але лише такою мірою, що той, хто позбавлений цих прав, усе ще може бути складовою системи суспільства.

15.6. Соціальне призначення та сутність держави в контексті матеріалістичної (марксистської) теорії

Згідно «матеріалістичної» теорії (Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) держава визначається як інструмент експлуатації та засіб влади панівного класу. Право, у свою чергу, закріплює експлуаторську систему відносин, захищаючи інтереси панівної еліти. Головними поняттями «матеріалістичної» теорії є поняття «базису» та «надбудови».

«Базисом» Маркс називає економічні відносини у суспільстві, які відіграють роль головного фактору, що визначає функціонування та розвиток суспільства. «Надбудовою» виступають вторинні явища, а саме: держава, право, політика, релігія, мораль, культура, оскільки вони є залежними від суспільних економічних відносин.

У такий спосіб Маркс визначає головним критерієм для історичної типології держави і права поняття «суспільно-економічної формації». Суспільно-економічна формація – це спосіб виробництва матеріальних благ, основою якого виступає форма власності на засоби виробництва. Маркс відокремлює такі історичні суспільно-економічні формації: 1) первіснообщинну; 2) рабовласницьку; 3) феодальну; 4) капіталістичну; 5) комуністичну.

Відповідно до цих формацій визначається історичні типи держави і права: 1) рабовласницька держава та право; 2) феодальна держава та право; 3) буржуазна держава та право; 4) соціалістична держава та право.

Держава та право як форми суспільної організації виникають тільки у рабовласницькій суспільно-економічній формації, і вони повинні зникнути як інструменти панування, на думку Маркса, на етапі комуністичної формації.

Для марксистської теорії характерний послідовний матеріалістичний підхід. Вона пов'язує виникнення держав з приватною власністю, розколом суспільства на класи і класовим антагонізмом. Суть питання марксизм висловлює у формулі «Держава є продукт і прояв непримиренних класових протиріч».

Тема 16. Механізм правового регулювання. Законність

16.1. Поняття та види методів правового регулювання

Метод правового регулювання – сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Він несе основне навантаження в динаміці, «роботі» права, показує, як регулюються суспільні відносини, якими прийомами та за допомогою яких способів.

Кожна галузь права має свій специфічний метод правового впливу на суспільні відносини. Метод правового регулювання є багато в чому орієнтованим на способи правового регулювання: дозволу, зобов'язання, заборони.

Загальними є два методи правового регулювання:

1) імперативний (владно-авторитарний, директивний) – суворо обов'язковий, побудований на засадах влади і підпорядкування, на відносинах субординації (метод «вертикалі»). Він припускає заборони, обов'язки, покарання;

2) диспозитивний (автономний) – побудований на засадах автономії, юридичної рівності суб'єктів, угоди сторін, їхній підлеглості між собою (метод «горизонталі»). Він припускає дозвіл.

Так, метод владних приписів (зобов'язання) є властивим, як правило, адміністративному праву, метод рівності сторін і вільного волевиявлення (дозвіл) – цивільному праву, метод справедливої винагороди і заохочення – трудовому праву, метод заборони (заборона недозволених дій) – кримінальному праву, метод дозволу – підприємницькому праву і т. ін.

За допомогою методу правового регулювання можна легше орієнтуватися, до якої галузі права належать ті чи інші поняття і терміни.

16.2. Структура механізму правового регулювання.

Методи правового регулювання

Механізм правового регулювання – це система правових засобів (способів і форм), за допомогою яких забезпечується впорядкування суспільних відносин, їхня відповідність вимогам правових норм.

Структуру механізму правового регулювання складають елементи:

1) суб'єкти правового регулювання: правотворчі та правозастосовні органи держави;

Суб'єкти – особи та органи, що беруть участь у правовому регулюванні. Суб'єкти правовідносин – це індивідуальні чи колективні суб'єкти права, які використовують свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, виступаючи реалізаторами суб'єктивних юридичних прав і обов'язків, повноважень і юридичної відповідальності.

2) норми права;

Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки.

3) правові відносини та юридичні факти;

Правовідносини – необхідний елемент механізму правового регулювання, важлива ступінь здійснення програм, закладених у нормах права. У правовідносинах індивідуалізуються положення відповідної правової норми, конкретизуються суб'єктивні юридичні права і обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження і юридична відповідальність. Індивідуалізація загальних моделей поведінки стосовно конкретних осіб

– другий рівень правового регулювання.

Юридичний факт – це життєва обставина, з якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

4) акти реалізації та застосування права:

– акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків – це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

– акти застосування норм права мають форму рішень, розпоряджень, наказів, вироків тощо. У них персоніфікуються загальні права і обов'язки, а також, якщо це необхідно, індивідуалізуються санкції.

5) правова свідомість та права культура громадян.

Правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Правова культура особи – це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку особи, які забезпечують її правомірну діяльність.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів, способів, засобів та принципів, за допомогою яких здійснюється вплив правового регулювання.

У правознавстві визначається існування двох основних **методів правового регулювання**:

Диспозитивний метод (метод координації) ґрунтується на визнанні автономії суб'єктів правових відносин, їх рівності, незалежності правового статусу та договору як джерела взаємних прав та обов'язків.

Імперативний метод (метод субординації) є протилежним до попереднього, він ґрунтується на встановленні субординаційної ієрархії суб'єктів правових відносин, джерелом виникнення прав та обов'язків є законодавство, яке закріплює компетенцію, та управлінські акти.

Тема 17. Правопорушення та юридична відповідальність

17.1. Підстави та принципи юридичної відповідальності

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою і належною. Відсутність сукупності таких обставин виключає її.

Слід розрізняти підстави притягнення до юридичної відповідальності і підстави настання юридичної відповідальності.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою. Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення. Правопорушення не приводить автоматично до настання відповідальності, а служить лише підставою для притягнення до неї.

Підстави настання юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність належною.

Підставами настання юридичної відповідальності є такі обставини:

1) факт здійснення соціально небезпечної поведінки (правопорушення) – фактична підстава;

2) наявність норми права, яка забороняє таку поведінку і встановлює відповідні санкції (за її допомогою відбувається визначення складу правопорушення) – нормативна підстава;

3) відсутність підстав для звільнення від відповідальності. Можливість звільнення від відповідальності зафіксована нормами права. У законах можуть міститися вказівки про обставини, які виключають відповідальність (стан крайньої необхідності, необхідної оборони або перебування в стані неосудності);

4) наявність правозастосовного акта – рішення компетентного органу, яким закріплюється юридична відповідальність, визначаються

її вид і засіб (наказ адміністрації, вирок суду та ін.) – процесуальна підстава.

Настання юридичної відповідальності для особи, яка вчинила правопорушення, відбувається в результаті її (відповідальності) покладення уповноваженими на те посадовими особами державних органів.

Юридичній відповідальності властива чітка нормативна регламентація здійснення, яка встановлюється нормами процесуального права. Відсутність в окремих випадках процесуальної регламентації, механізму покладення відповідальності ускладнює розгляд обставин справи, складу правопорушення, забезпечення прав усіх учасників процесу.

Принципи юридичної відповідальності – це незаперечні вихідні вимоги, що ставляться до правопорушників і дозволяють забезпечувати правопорядок у суспільстві. Вони є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні закономірні зв'язки.

Юридична відповідальність ґрунтується на принципах:

- 1) законності – полягає у тому, що юридична відповідальність:
 - настає за діяння, передбачені законом; застосовується в суворій відповідності з визначеним законом порядком;
 - припускає наявність складу правопорушення (тобто наявність протиправного, винного діяння);
 - настає лише перед передбаченими законом компетентними органами;
 - припускає конституційність закону, що встановлює міру відповідальності;
- 2) обґрунтованості – виражається в:
 - установленні самого факту вчиненого правопорушення протиправного діяння як об'єктивної істини;
 - встановленні інших юридично значущих фактів, пов'язаних з висновками про факт і суб'єкта правопорушення;

3) доцільності – полягає у відповідності обраного заходу впливу на правопорушника цілям юридичної відповідальності (захистити правопорядок, виховати поважне ставлення до права).

Цей принцип вимагає:

– індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від тяжкості правопорушення і властивостей правопорушника як особи відповідальності;

– пом'якшення і навіть відмова від застосування заходів відповідальності за наявності можливості досягти її мети іншим шляхом;

4) невідворотності – полягає в:

– неминучості настання відповідальності правопорушника;

– оперативності застосування заходів відповідальності за вчинені правопорушення;

– професіоналізмі і добросовісності діяльності правоохоронних органів;

– ефективності заходів, застосовуваних до правопорушників;

5) своєчасності – означає можливість притягнення правопорушника до відповідальності протягом строку давності, тобто проміжку часу, не занадто віддаленого від факту правопорушення;

б) справедливості – виявляється в такому:

– кримінальне покарання не встановлюється за проступки;

– при встановленні заходів покарання і стягнення не повинно принижуватися людська гідність;

– зворотної дії в часі не має закон, що встановлює відповідальність або посилює (але не пом'якшує) її;

– за одне правопорушення встановлюється тільки одне покарання.

17.2. Поняття юридичної відповідальності: принципи та підстави

Юридична відповідальність поділяється на позитивну і негативну.

Позитивна юридична відповідальність – сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою.

Негативна юридична відповідальність – специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне правопорушення.

Юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) за знання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення.

У числі основних принципів юридичної законності найчастіше називають наступні принципи:

- 1) законності;
- 2) обґрунтованості;
- 3) справедливості;
- 4) невідворотності юридичної відповідальності;
- 5) презумпції невинності;
- 6) права на захист особи, притягнутого до відповідальності;
- 7) неприпустимості залучення до відповідальності за те саме правопорушення два і більш рази.

Підстави юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою та повинною. Відсутність сукупності таких обставин виключає її.

Слід розрізняти підстави притягнення до юридичної відповідальності і підстави настання юридичної відповідальності.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою.

Фактичною підставою притягнення до юридичної відповідальності є склад правопорушення.

Правопорушення не приводить автоматично до настання відповідальності, а служить лише підставою для притягнення до неї.

Підстави настання юридичної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність повинною.

Підставами настання юридичної відповідальності є такі обставини:

1) факт здійснення соціально небезпечної поведінки (правопорушення) – фактична підстава;

2) наявність норми права, яка забороняє таку поведінку і встановлює відповідні санкції (за її допомогою відбувається визначення складу правопорушення) – нормативна підстава;

3) відсутність підстав для звільнення від відповідальності. Можливість звільнення від відповідальності зафіксована нормами права. У законах можуть міститися вказівки про обставини, які виключають відповідальність;

4) наявність правозастосовного акта – рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначаються її вид і засіб – процесуальна підстава.

17.3. Поняття, ознаки та види правопорушення

Правопорушення – це соціально небезпечне або шкідливе, протиправне, винне діяння (або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта (фізична чи юридична особа), яке передбачене чинним законодавством і за нього встановлена юридична відповідальність.

Ознаки правопорушення:

1) має протиправний, неправомірний, характер, тобто суперечить нормам права, чиниться всупереч праву, є свавіллям суб'єкта;

2) є суспільно шкідливим або суспільно небезпечним (проступок, злочин);

3) виражається в поведінці – протиправній дії або бездіяльності;

4) має вольовий характер, тобто в момент вчинення, правопорушення залежить від волі і свідомості учасників, перебуває під контролем їх волі і свідомості, здійснюється ними усвідомлено і добровільно;

5) є винним діянням чи бездіяльністю. Правопорушенням визнається лише винне діяння, яке виражає негативне ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству і державі, містить вину;

б) є кримінальним, тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру.

Види правопорушення:

Проступки (делікти):

1) конституційні проступки (шкода порядку організації і діяльності органів влади і управління, конституційним правам і свободам громадян);

2) дисциплінарні проступки (невиконання робітником, службовцем, військовослужбовцем, студентом виробничих, службових, військових або учбових обов'язків, порушенні правил внутрішнього трудового розпорядку);

3) адміністративні проступки (посягання на суспільний або державний порядок, власність, права і законні інтереси громадян).

4) матеріальні проступки (протиправні діяння, які полягають у винному (умисному чи необережному) заподіянні шкоди майну підприємства його працівником);

5) цивільно-правові проступки (протиправні діяння, які полягають у порушенні громадянами і організаціями майнових і особистих немайнових відносин).

Злочини:

1) кримінальний злочин (небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), яка полягає у посяганні на суспільний лад держави, її політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само інше суспільне небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом, яке полягає в посяганні на правопорядок.

Правопорушення за сферами громадського життя:

- 1) у суспільно-політичній сфері;
- 2) у сфері соціально-економічних відносин;
- 3) у сфері побуту.

Правопорушення за колом осіб:

- 1) особисті;
- 2) групові.

Міжнародні правопорушення:

- 1) міжнародні проступки;
- 2) міжнародні злочини.

17.4. Поняття, ознаки та види юридичної відповідальності

Юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) за знання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення.

Юридична відповідальність поділяється на позитивну і негативну. Позитивна юридична відповідальність – це сумлінне виконання своїх обов'язків перед суспільством, державою, колективом та окремою особою і передбачає заохочення.

Негативна юридична відповідальність – це засудження протиправного діяння і суб'єкта правопорушення і передбачає покарання.

Ознаки юридичної відповідальності:

1) спирається на державний примус у формі каральних і правовідновлюючих (компенсаційних) способів;

2) виражається в обов'язку особи зазнавати певних втрат – позбавлення конкретних благ особистого, організаційного і майнового характеру за свою вину;

3) настає лише за вчинені або вчинювані правопорушення у разі встановлення складу;

4) здійснюється компетентним державним органом у відповідності з законом, а саме – з санкціями норм права, якими встановлюються вид і міра втрат;

5) здійснюється в ході правозастосовної діяльності за дотримання певного процедурно-процесуального порядку і форм, встановлених законом.

Види юридичної відповідальності:

1) дисциплінарна відповідальність (полягає в накладенні на винну особу дисциплінарного стягнення владою керівника);

2) адміністративна відповідальність – (застосування органами виконавчої влади заходів впливу до винних осіб);

3) матеріальна відповідальність (відшкодування майнової шкоди, нанесеної в результаті неправомірних дій у процесі виконання особою своїх службових обов'язків);

4) цивільно-правова відповідальність (впливає з порушення майнових і особистих немайнових прав громадян і організацій);

5) кримінальна відповідальність (застосовується в судовому порядку до особи, винної в здійсненні злочину).

17.5. Склад правопорушення

Склад правопорушення – це система ознак протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення до юридичної відповідальності.

Склад правопорушення: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.

Суб'єкти правопорушення – це фізичні і юридичні особи.

Суб'єктами кримінального, дисциплінарного, матеріального правопорушення виступають лише фізичні особи, цивільного – фізичні і юридичні особи, адміністративного – переважно фізичні особи, а в окремих випадках, встановлених у законодавстві, й юридичні особи (порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів та ін.).

Суб'єктивна сторона правопорушення – це сукупність ознак, які характеризують суб'єктивне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння і його негативних наслідків, а саме – вина, мотив, мета правопорушення. Обов'язковою серед них є вина – безпосередній вияв психічного ставлення до вчиненої шкідливої дії (або бездіяльності) та її негативних наслідків.

Об'єкт правопорушення – це порушене матеріальне чи нематеріальне благо: власність, життя, здоров'я громадян, суспільний порядок, суспільні відносини, що захищаються нормами права.

Об'єктивна сторона правопорушення – це сукупність зовнішніх ознак, що характеризують дане правопорушення: протиправне діяння, шкідливий результат, що спричинився, причинно-наслідковий зв'язок між діянням і шкідливим результатом.

Тема 18. Правові системи сучасності

18.1. Характеристика правової системи: поняття та структура

Правова система – це комплекс взаємозалежних і узгоджених юридичних засобів, призначених для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична

техніка, правова культура, стан законності та її деформації, правопорядок та ін.).

Можна сказати, що це – обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, що постійно діють унаслідок відтворення і використання людьми та їх організаціями (насамперед державою) для досягнення своїх цілей.

Правова система має істотне значення для характеристики права, стану законодавства, діяльності судів тієї чи іншої конкретної країни.

Структура правової системи – це стійка єдність елементів правової системи, їх зв'язків, цілісності, зв'язків елементів із цілим.

Елементи правової системи суспільства:

– суб'єкти права – фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства та ін.), юридичні особи – комерційні і некомерційні організації, держава, соціальні спільності та ін.

Тривалий час правова система характеризувалася як знеособлена структура, тоді як без особи соціальна система не може відбутися. Звернення до людини як до такого, що систематизує, чинника всіх суспільних явищ зажадало перегляду попередніх підходів до структури правової системи і виділення суб'єктів права як неодмінного її елемента;

– правові норми і принципи;

– правові відносини, правова поведінка, юридична практика, режим функціонування правової системи;

– правова ідеологія, правова свідомість, правові погляди, правова культура;

– зв'язки між названими елементами, що визначають результат їх взаємодії – законність, правопорядок.

Взаємодія елементів (компонентів) правової системи суспільства дозволяє виділити п'ять підсистем її функціонування:

1) інституційну – суб'єктний склад (суб'єкти права) як такий, що створює систему, чинник усієї правової системи;

2) нормативну (регулятивну) – правові норми і принципи, що регулюють відносини між суб'єктами права, що об'єктивовані та систематизовані в нормативно-правових актах;

3) ідеологічну – праворозуміння кожної людини, її правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і вибрати варіант поведінки – правомірної та неправомірної;

4) функціональну – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правове виховання, правовідносини, юридична практика;

5) комунікативну – інтегративні (сумуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування правової системи суспільства в цілому, які визначають ефективність правового регулювання, законність і правопорядок.

18.2. Характеристика романо-германської правової системи

Однієї з основних правових систем сучасності є романо-германська правова родина. Це яскравий приклад того, як усередині одного історичного типу співіснують кілька різних правових систем. Відмінною рисою романо-германської правової родини є те, що вона спочиває на нормативно-правових актах, що, як правило, кодифіковані. На таких кодифікованих основах законодавства ґрунтується право Франції, Німеччини, Іспанії, Італії і т. п. Право нашої країни також тяжіє до романо-германської правової родини.

На саме становлення романо-германської правової системи вплинуло право Древнього Рима, і зараз вона існує на запозичених з римського права основних поняттях, правових інститутах.

В усіх країнах романо-германської родини визнається розподіл права на публічне і приватне, відоме ще з часів Римської імперії і яке стало класичним.

Публічне право регулює відносини субординаційні, що базуються на владі і підпорядкуванні, на механізмі примусу зобов'язаних осіб.

У ньому домінують імперативні норми, що не можуть бути змінені, доповнені учасниками правовідносин.

Приватне право опосередковує відношення між рівноправними, незалежними суб'єктами. Тут переважають диспозитивні норми, що діють лише в тій частині, у якій вони не змінені, не скасовані їхніми учасниками.

До сфери публічного права відносяться конституційне, кримінальне, адміністративне, фінансове, міжнародне право, процесуальні галузі ООН, інститути трудового права і т. д.

Найважливішим джерелом романо-германського права виступає закон. Закони приймаються парламентами країн системи, володіють вищою юридичною силою і поширюються на всю територію держави, усіх його громадян. Помітимо пріоритет стосовно всіх інших джерел права. Він може забороняти чи легалізувати звичаї, окремі положення судової практики, внутрішньодержавні договори.

Другим джерелом романо-германського права є звичай, що виступає як доповнення до закону. Крім того звичай виконує функцію згладжування протиріч, несправедливості законодавчих рішень.

Третім джерелом романо-германського права з визначеними застереженнями може бути визнана судова практика. Зміст цих застережень зводиться до того, що відповідно до діючої доктрини, норми права можуть прийматися тільки самими законодавчими чи уповноваженими органами. Судові практики вірять лише тлумачам закону чи яким-небудь іншим нормативним актам.

18.3. Характеристика англосаксонської правової системи

Яскравим прикладом країни з англосаксонським чи загальним правом судів є Англія. «Загальне право – це древнє право країни, сформоване зі звичаю й інтерпретоване суддями при розгляді конкретних справ». Загальне право з'єднує в собі норми, що склалися

в процесі судової практики, тобто по рішеннях Вищого апеляційного суду Англії і палати лордів, а не встановлені законодавчими актами.

Правові системи багатьох країн відносяться до англосаксонської правової родини. Серед них З'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії, США, Австралія, Канада, Нова Зеландія, тобто в основному це колишні колонії Англії. Загальне право – це така правова система, головним джерелом якої є судовий прецедент. Зараз прецедентом називається рішення суду по конкретній справі, причому обґрунтування даного рішення стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї ж чи більш низької інстанції при розгляді аналогічних справ. Як уже було сказано вище, судовий прецедент є основою всієї англосаксонської правової системи.

Фундаментом для становлення загального права стали місцеві звичаї й узагальнення практики королівських судів.

В усіх країнах, правова система яких заснована на загальному праві, воно будується по загальній доктрині. Ясно, що судова практика є невід'ємною частиною правового життя, а право застосування – одне з необхідних умов існування права взагалі. У країнах з англо-американським правом перша безпосередньо впливає на розвиток права.

У залежності від того, як правова система відбиває дійсні відносини, можна судити про те, наскільки вона розвита. Демократизм законодавства дозволяє суддям поводитися більш активно в рамках загальної зв'язаності з законом і впливати цим на подальший розвиток права.

В англосаксонському праві немає розподілу на публічне і приватне право, немає розподілу на цивільне, адміністративне, право соціального забезпечення. Відсутність різко вираженого розподілу на галузі обумовлено переважно двома факторами. По-перше, всі суди мають загальну юрисдикцію, тобто можуть розбирати різні категорії справ: привселюдно правові і приватноправові, цивільні, торговельні, карні. Розділена юрисдикція веде до розмежування галузей права, а уніфікована юрисдикція діє, очевидно у зворотному напрямку. По-друге, оскільки в країнах англосаксонської системи, у тому числі в

Англії немає галузевих кодексів європейського типу, англійському юристові право представляється однорідним.

Правова доктрина як джерело права.

До джерел англійського права слід віднести правову доктрину – концептуально оформлену думку відомих учених із питань права.

Останнім часом використання доктрини як джерела права помітно зросло. Нерідко обґрунтування тієї чи іншої позиції при винесенні судового рішення відбувається з урахуванням наукових посібників, а іноді й наукових статей. Удаються до них не для використання як первинного джерела, а для переконливості рішення.

18.4. Характеристика мусульманської правової системи

Мусульманське право як система утворилося ще в VII-X століттях в Арабському Халіфаті. Основний зміст мусульманського права – правила, що випливають з ісламу, поведження віруючих і покарання (звичайно релігійної користі) за невиконання даних розпоряджень. Мусульманське право поширюється тільки на мусульман. Але все рівно, навіть у тих країнах, де мусульмани є основною частиною населення, воно доповнюється законами і звичаями, кодифікується і модифікується в зв'язку з виникаючими новими суспільними відносинами. Унаслідок цього виконується релігійне мусульманське право і право мусульманських держав.

Відмітною рисою мусульманського права є те, що воно являє собою одну з багатьох сторін релігії ісламу, що установлює визначені правила й об'єкт вірування, а також указує віруючим на те, що можна робити, а що не можна. Так називаний шлях проходження («Куля» чи «Шаріат») і складає саме мусульманське право, а якраз воно вже і диктує мусульманину правила поведінки у відповідності з релігією.

В основі мусульманського права лежить чотири джерела:

1) Священна книга Коран, яка складається з висловлень Аллаха, звернених до останнього з його пророків і посланців Магомету;

2) Суна – збірник традиційних правил, що стосуються дій і висловлень Магомета, відтворених цілим поруч посередників;

3) Іджма – конкретизація положень Корана у викладі провідних вчених – мусульман;

4) Кияс – міркування за аналогією про ті явища життя мусульман, що не охоплюються попередніми джерелами мусульманського права. Таким судженням віддається законний, суспільний характер.

18.5. Правова система сучасної України

Становлення і розвиток української правової системи відбувалось за загальними законами, які характерні становленню і розвитку будь-якій правовій системі, хоча в цих процесах були і є деякі особливості.

З часу прийняття Декларації про державний суверенітет України та проголошення Акта Незалежності Україна стала перед вибором самостійного шляху розвитку, розбудовою своїх політичної, економічної, правової та інших національних систем. Одне з першочергових завдань в цьому процесі має становлення правової системи України з урахуванням сучасних реалій її розвитку.

Відсутність в ряді випадків фундаментальної правової теорії, наукової обґрунтованої політики, стратегії і тактики законотворчої роботи та правотворення в цілому обумовлює їх стихійний характер, поступ шляхом «спроб і помилок», спроби експериментальним шляхом вирішувати надзвичайно складні і важливі для нашого суспільства правові проблеми.

Створюючи самостійну національну правову систему України, слід виходити, звичайно, не тільки з зарубіжних і міжнародних аналогів та досягнень, а й враховувати власний історичний досвід формування найважливіших правових інститутів безпосередньо в Україні та створювати і розвивати теорію національної правової системи.

За рядом ознак правову систему України відносять до романо-германської правової системи.

Основним джерелом права в Україні є нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ, що містить загальнообов'язкове правило поведінки (норму права).

Всі нормативно-правові акти підпорядковані за їх юридичної силою і складають певну ієрархічну систему. Верхній щабель цієї системи належить писаній конституції, яка була прийнята у 1996 році. Існує поділ права на публічне і приватне. До публічного права відносять ті галузі і інститути, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда, держави, а до приватного – галузі та інститути, що регулюють взаємовідносини індивідів. Україна є країною кодифікованого права, тобто норми, які складають одну галузь права, зведені в крупні, внутрішньо систематизовані нормативні акти. В Україні прийняті кримінальний, цивільний, земельний, сімейний та інші кодекси. Відповідальність можлива лише за дії, які передбачені законодавством. Недоліком цієї системи є її певна консервативність – неможливо покарати фізичну, чи юридичну особу, якщо це прямо не передбачено законом, – навіть якщо дії цієї особи завдають вагомої шкоди суспільним чи приватним інтересам.

Можливі випадки коли санкції, передбачені існуючим законом, виявляються недостатніми. У суддів можливості обмежені кодексами – від і до.

В Україні суддівська практика офіційно в якості джерела права не визнана, але інколи вона проявляє себе як неофіційне джерело. Ця позиція виходить з того, що право, яке міститься в нормативних актах, залишає багато не в'яснених питань, остаточно не регулює суспільні відносини. Так, нижчі судові інстанції слідкують за діяльністю вищих інстанцій і намагаються слідувати їм при вирішенні аналогічних справ, оскільки в іншому випадку їх вироки і рішення можуть бути відмінені вищими судами в апеляційному порядку. Також певним не офіційним джерелом права можна назвати постанови Пленуму Верховного Суду.

Існуюча в Україні правова система відрізняється від романо-германської, як і інших правових систем, співвідношенням норм та

галузей публічного і приватного права. Українське право є переважно публічним, що зумовлюється характером існуючих суспільних відносин. Романо-германська ж система, навпаки, при всій наявності галузей публічного права, тобто норм, які регулюють суспільні відносини, учасниками яких є громадяни. Щоправда, розвиток системи українського права йде по шляху розширення в ньому засад приватного права, а розвиток романо-германських правових систем – по шляху посилення публічних засад.

Формування власної правової системи Українська держава почала з прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет з того часу прийнято дуже багато законів і підзаконних актів, які стосуються практично усіх сторін державного і суспільного життя.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Практичні завдання є складовою частиною повної відповіді на екзамені, яка логічно та системно поєднана з теоретичною частиною для відображення повноти знань із загальнотеоретичного курсу ТДП. Мета практичних завдань полягає у з'ясуванні рівня знань студентів (курсантів) та вмінні застосовувати теоретичні знання для вирішення практичних завдань.

Практичні завдання торкаються таких теоретичних питань, як: **форма держави, механізм держави, структура норми права, види норм права, дія нормативно-правових актів, систематизація нормативно-правових актів, структура правовідношення, види юридичних фактів, форми реалізації норм права, тлумачення норм права, правові системи сучасності.**

Наведемо приклади вирішення практичних завдань:

1. Визначити форму правління, форму державного устрою та політичний режим Японії та Китайської Народної Республіки.

Японія – форма правління (парламентська монархія), форма державного устрою (унітарна форма – 47 префектур), політичний режим (демократичний);

Китайська Народна Республіка – форма правління (парламентська республіка), форма державного устрою (унітарна форма – 22 провінції, 5 автономних районів та 4 муніципалітета), політичний режим (антидемократичний).

Додаткова інформацію стосовно форми держави (див. таблиця № 1, стор. 158-160).

2. Визначити вид державних органів за різними критеріями:

- Служба безпеки України;
- Рада Міністрів Автономної Республіки Крим;
- Верховний Суд України;
- Фонд державного майна України.

Служба безпеки України (за способом утворення: призначуваний державний орган; за строком функціонування: постійний; за територією дії: загальний; за характером компетенції: орган спеціальної компетенції);

Рада Міністрів Автономної Республіки Крим (за способом утворення: призначуваний державний орган; за строком функціонування: постійний; за територією дії: місцевий; за характером компетенції: орган загальної компетенції);

Вищий господарський суд України (за способом утворення: призначуваний державний орган; за строком функціонування: постійний; за територією дії: загальний; за характером компетенції: орган спеціальної компетенції);

Фонд державного майна України (за способом утворення: призначуваний державний орган; за строком функціонування: постійний; за територією дії: загальний; за характером компетенції: орган спеціальної компетенції).

Додаткова інформацію стосовно механізму держави (див. теоретична частина: тема № 5, питання № 5).

3. Визначте структуру норми, яка сформульована у ч. 1 ст. 114 ККУ («Шпигунство»): «Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Гіпотеза – якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства (складна, альтернативна);

Диспозиція – передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю (складна, альтернативна);

Санкція – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої (проста, повна, відносно-визначена).

4. Визначте вид норми за різними критеріями, яка сформульована у ч.3 абз. 2 ст.6 ЦКУ («Акти цивільного законодавства і договір»): «Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами».

- 1) за предметом правового регулювання: норма цивільного права;
- 2) за методом правового регулювання: імперативна норма;
- 3) за характером впливу на особу: рекомендаційна норма;
- 4) за субординацією в правовому регулюванні: норма матеріального права;
- 5) за суб'єктами правотворчості: норма органів представницької влади.

Додаткова інформацію стосовно видів норм права (див. теоретична частина: тема № 9, питання № 3).

5. Визначте порядок дії нормативних актів у часі, просторі та за колом осіб:

1. Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР «Про звернення громадян».

2. Закон України від 19.12.1991 р. № 2001-ХІІ «Про статус та соціальний захист громадян, які постраждали у наслідок Чорнобильської катастрофи».

3. Положення «Про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України», затвердженого наказом Міністерства освіти України від 08.04.1993 р. № 93.

1) у часі – з 12.10.1996 року (через 10 днів з дня офіційного оприлюднення); у просторі – на всю територію держави; за колом осіб – нормативний акт загальної дії.

2) у часі – з 29.12.1991 року (через 10 днів з дня офіційного оприлюднення); у просторі – на всю територію держави; за колом осіб – нормативний акт спеціальної дії.

3) у часі – з 18.04.1993 року (через 10 днів після реєстрації); у просторі – на всю територію держави; за колом осіб – нормативний акт спеціальної дії.

Додаткова інформацію стосовно дії нормативно-правових актів (див. теоретична частина: тема № 11, питання № 2).

6. Визначить вид систематизації нормативно-правових актів за допомогою яких створено такі документи та видання:

1) **Збірник нормативно-правових актів з податкового законодавства. Видання «Вега», – Київ, 2001;**

2) **Положення «Про порядок проходження служби рядовим та начальницьким складом ОВС», затверджене постановою КМУ України від 29 липня 1991 року № 114;**

3) **Зібрання Постанов Уряду України;**

4) **Положення «Про Міністерство внутрішніх справ України», затверджене постановою КМУ України від 25.10.2015 № 878;**

5) **газета «Урядовий кур'єр»;**

6) **Збірник нормативно-правових актів, які регламентують підприємницьку діяльність. Видання видавництва «БСК», – Київ, 2004.**

1) неофіційна інкорпорація;

2) комплексна кодифікація;

3) офіційна інкорпорація;

4) комплексна кодифікація;

5) офіційна інкорпорація;

б) неофіційна інкорпорація.

Додаткова інформацію стосовно систематизації нормативно-правових актів (див. теоретична частина: тема № 12, питання № 3).

7. Визначити суб'єктів та об'єкт правових відносин, яке регулюється ч. 1 ст. 40 КЗпП України («Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу») «Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником, або уповноваженим ним органом...».

Суб'єкти правовідносин – власник, або уповноважений ним орган.
Об'єкт правовідносин – трудовий договір.

Додаткова інформацію стосовно структури правовідносин (див. теоретична частина: тема № 13, питання № 5).

8. Визначте види юридичних фактів за правовими наслідками:

1) Вступ до шлюбу.

2) Фізіологічна смерть людини.

3) Звільнення зі служби.

4) Переведення на іншу роботу.

5) Хвороба людини, яка привела до знаходження на лікарняному.

б) Розірвання шлюбу.

1) правоутворюючий.

2) правоприпиняючий.

3) правоприпиняючий.

4) правозмінюючий.

5) правозмінюючий.

6) правоприпиняючий.

Додаткова інформацію стосовно видів юридичних фактів (див. теоретична частина: тема № 13, питання № 2).

9. Визначити, у якій формі громадянин Іваненко І.І. реалізує: частину 2 ст. 158 ККУ («Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, документів референдуму, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців»), якщо не здійснює дій, які містяться у цій статті: «Підробка або незаконне виготовлення, використання або зберігання незаконно виготовлених чи підроблених виборчих документів (виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці, про підсумки голосування на виборах чи референдумі, про результати виборів або референдуму та інших документів, які відповідно до законодавства відносяться до виборчих документів) – караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від двох до трьох років».

- за суб'єктом реалізації права: індивідуальна;
- за зовнішнім проявом: пасивна;
- залежно від характеру та змісту норми: дотримання.

Додаткова інформацію стосовно форм реалізації норм права (див. теоретична частина: тема № 14, питання № 4).

10. Визначити види тлумачення норм права за суб'єктами тлумачення, що викладені у таких джерелах:

- 1) науковий коментар до ККУ;
- 2) Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»;
- 3) Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Сидоренкова О.І. про офіційне тлумачення ч.2 ст.164 ККУ.
 - 1) неофіційне доктринальне тлумачення;
 - 2) офіційне нормативне автентичне тлумачення;
 - 3) офіційне казуальне судове тлумачення.

Додаткова інформацію стосовно тлумачення норм права (див. теоретична частина: тема № 14, питання № 5).

11. Визначте, до яких видів правових сімей відносяться правові системи наступних держав:

- **Австралія;**
- **Пакистан;**
- **Японія;**
- **Канада;**
- **Франція.**

- 1) англо-американська правова сім'я;
- 2) сім'я релігійного права;
- 3) далекосхідна правова сім'я;
- 4) романо-германська правова сім'я.

Додаткова інформацію стосовно правових систем сучасності (див. теоретична частина: тема № 18, питання № 2-5).

ЛІТЕРАТУРА ЗА ТЕМАМИ

Основна література:

1. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред.: М.В. Цвік, О.В. Петришин, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2011. – 584 с.
2. Загальна теорія права : підручник / [за заг. ред. М.І. Козюбри]. – К.: Ваіте, 2015. – 392 с.
3. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
4. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О.В. Зайчук (ред.), Н.М. Оніщенко (ред.). – 2-ге вид., переробл. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 688 с.
5. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. / О.Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2015. – 776 с.

Додаткова література:

1. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / Копиленко О.Л., Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С., Оніщенко Н.М., Бобровник С.В. МОН України. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
2. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О.І. Осауленко Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: Істина, 2007. – 336 с.
3. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / За редакцією В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 320 с.
4. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Р.А. Калюжний, С.М. Тимченко, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. – К.: Видавець Паливода А.В., 2012. – 296 с.
5. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. – Вид. 10-е, доповнене / Рабінович П.М. – Львів: Край, 2008. – 224 с.

6. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник у визначеннях та схемах / Серета Г.П., Стеценко С.Г. – К.: КНТ, 2009. – 184 с.
7. Проблеми теорії держави і права : навч.-метод. посіб. / О.М. Балинська, Т.З. Гарасимів Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Л.: ЛьвДУВС, 2010. – 320 с.
8. Теорія держави і права : підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова, – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
9. Теорія держави і права : навчальний посібник / В.М. Субботін, О.В. Філонов, Л.М. Князькова, І.Я. Тодоров. – К.: Знання, 2005. – 327 с.
10. Теорія держави і права : посіб. для підгот. до іспитів / М.М. Пендюра. – К.: ТЕКСТ, 2008. – 188 с.
11. Теорія держави і права для підготовки до іспиту : навч. посіб. для студ. ВНЗ / В.С. Шилінгов (заг. ред.). – К.: КНТ, 2008. – 228 с.
12. Теорія права і держави : навч. посібник / С.Д. Гусарєв, А.Ю. Олійник, О.Л. Слюсаренко. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 270 с.
13. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. – 4-те вид. перероб. та доп. – К.: Алерта; К.: Правова єдність, 2013. – 524 с.
14. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття) : навчальний посібник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К., 2014. – 127 с.
15. Теорія держави права. Державний іспит : навчальний посібник / Ю.М. Оборотов, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський, Л.Г. Матвєєва. – Х.: Одиссей, 2011. – 256 с.
16. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
17. Теорія держави та права : навч. посібник для підготовки до держ. іспитів / С.П. Коталейчук. – К.: КНТ, 2015. – 320 с.
18. Теорія держави і права : підручник / С.Л. Лисенков – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 447 с.
19. Теорія держави і права : навчальний посібник / В.В. Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2015. – 536 с.
20. Теорія держави та права : посіб. для підгот. до екзаменів / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. – К.: Вид. Паливода А.В., 2016. – 176 с.

Інформаційні ресурси

1. <http://zakon.rada.gov.ua> – Законодавство України.
2. <http://www.president.gov.ua> – офіційне інтернет-представництво Президента України.
3. <http://www.kmu.gov.ua> – Урядовий портал (Кабінет Міністрів України).
4. <http://mvs.gov.ua> – Міністерство внутрішніх справ.
5. <http://www.minjust.gov.ua> – Міністерство юстиції України.
6. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
7. <http://www.rada.kiev.ua> – Бібліотека Верховної Ради України.

ДОДАТКИ

Таблиця № 1

Форми держави окремих країн

Держава	Форма правління	Форма державного устрою	Політичний режим
1	2	3	4
Австралія	Конституційна парламентська монархія (голова держави – королева Великої Британії)	Федерація (6 штатів та 2 території)	Демократичний
Республіка Білорусь	Президентська Республіка	Унітарна (6 областей і 1 столичний округ)	Демократія в процесі становлення (з елементами авторитаризму)
Федеративна Республіка Бразилія	Президентська республіка	Федерація (26 штатів та 1 федеральний округ)	Демократичний
Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	Конституційна монархія	Унітарна (4 історичні провінції)	Демократичний
Федеративна Республіка Німеччина	Парламентська Республіка	Федерація (16 земель)	Демократичний
Республіка Індія	Парламентська Республіка	Федерація (28 штатів та 7 союзних територій)	Демократичний

Продовження таблиці № 1

1	2	3	4
Королівство Іспанія	Конституційна парламентська монархія	Унітарна (17 провінцій)	Демократичний
Італійська Республіка	Парламентська Республіка	Унітарна з окремими елементами федералізму (20 областей)	Демократичний
Канада	Конституційна парламентська монархія (голова держави – королева Великої Британії)	Федерація (10 провінцій і 3 території)	Демократичний
Китайська Народна Республіка	Соціалістична народна республіка	Унітарна держава з автономними утвореннями (23 провінції, 5 автономних районів, 4 муніципалітет, 2 спеціальних адміністративних райони)	Авторитарний
Російська Федерація	Президентська республіка	Федерація (89 суб'єктів федерації)	Помірковано авторитарний режим («гібридний» або керованої (маніпулятивної) демократії)
Саудівська Аравія	Абсолютна теократична монархія	Унітарна (13 провінцій)	Тоталітарний

Закінчення таблиці № 1

1	2	3	4
США	Президентська республіка	Федерація (50 штатів і 1 федеральний округ)	Демократичний
Україна	Парламентсько-президентська республіка	Унітарна (24 області, 1 автономна республіка, 2 міста зі спеціальним статусом)	Демократичний
Французька Республіка	Президентсько-парламентська Республіка	Унітарна (26 регіонів)	Демократичний
Японія	Конституційна парламентська Монархія	Унітарна (47 префектур)	Демократичний

ДЛЯ ПРИМІТОК

ДЛЯ ПРИМІТОК

ДЛЯ ПРИМІТОК

Навчальне видання

**Зозуля Євген Вікторович
Іванов Іван Володимирович
Гончаров Андрій Вікторович**

**ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПІДГОТОВКА ДО ДЕРЖАВНОЇ АТЕСТАЦІЇ**

Навчальний посібник

Українською мовою

Верстка – О.С. Данильченко

Підписано до друку 10.05.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Цифровий друк.
Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 9.53.
Наклад 300. Замовлення № 1810-76.

Видавництво та друк: «ОЛДІ-ПЛЮС»
73033, м. Херсон, а/с 15
E-mail: oldi-ks@i.ua
Свід. ХС № 2 від 16.08.2000 р.